

Naar een strategie voor middelgrote steden

Marloes Hoogerbrugge, Koos van Dijken en Niels Gastkemper
(Platform31)

Uitgave

Platform31

Den Haag, april 2017

Auteurs: Marloes Hoogerbrugge, Koos van Dijken en Niels Gastkemper

Met dank aan de Klankbordgroep Midsize NL: Oedzge Atzema (Universiteit Utrecht), Luuk Beckers (Platform Middelgrote Gemeenten/gemeente Zeist), Diele Biemold (gemeente Hengelo), Gerard Hendriksma (gemeente Leeuwarden), Joost van Hoor (Platform31), Joks Janssen (BrabantKennis), Jeroen Niemans (Ruimtevolk), Ruben den Uijl (Ministerie van BZK).

Platform31

Kennis- en netwerkorganisatie Platform31 ziet de **trends** in stad en regio. We **verbinden** beleid, praktijk en wetenschap rondom actuele vraagstukken en komen tot een **aanpak** waarmee bestuurders, beleidsmakers en uitvoerders direct aan de slag kunnen. De oplossingen houden we niet voor onszelf: **iedereen profiteert mee** van de resultaten.

Postbus 30833, 2500 GV Den Haag

www.platform31.nl

Hoewel grote zorgvuldigheid is betracht bij het samenstellen van dit rapport, aanvaarden Platform31 en de betrokkenen geen enkele aansprakelijkheid uit welke hoofde dan ook voor het gebruik van de in deze publicatie vermelde gegevens. Alles uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt mits de bron wordt vermeld.

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1 Inleiding	7
1.1 Grote mate van verscheidenheid middelgrote steden	7
1.2 Stappen op weg naar een strategie voor middelgrote steden	7
1.3 Kennis- en inspiratietraject Midsize NL	8
1.4 Leeswijzer	8
2 Karakteristieken van middelgrote steden	10
2.1 Demografie	10
Bevolkingsgroei	10
Bevolkingsmutaties	11
Bevolkingssamenstelling	14
2.2 Economie en arbeidsmarkt	16
Werkgelegenheid	16
Aandeel arbeidsplaatsen	18
Economische sectorstructuur	18
Opleidingsniveau	21
Arbeidsparticipatie	21
2.3 Woon- en leefomgeving	24
Gemiddelde woningwaarde	24
Woningvoorraad	26
Dichtheid	27
Centrumfunctie	27
3 Richtinggevende opgaven voor middelgrote steden	28
3.1 Inzetten op quality of life	28
3.2 Zorgen voor een passend woningaanbod	29
3.3 Focus op de vitale binnenstad	30
3.4 Goede bereikbaarheid prioriteit	30
3.5 Organiseren van regionale netwerkkracht	31
3.6 Focus op het daily urban system in de eigen strategie	32
3.7 Optimaliseren van de regionale samenwerking	33
3.8 Bevorderen culturele integratie en regionale identiteitsvorming	33
3.9 Verkleinen mismatches op de arbeidsmarkt en betere werking arbeidsmarkt	34
3.10 Verbeteren van de vaardigheden van de beroepsbevolking	35
3.11 Vergroten van het aanpassingsvermogen en de weerbaarheid	36
3.12 Versterk specifieke sterktes en specialisaties	36
3.13 Differentiëren en complementeren	36
3.14 Faciliteren en stimuleren van ondernemerschap	37
3.15 Benut vooral de lokale en eigen sociale kracht	38
3.16 Zorgen voor een stad in balans	39
3.17 Flexibiliteit en adaptiviteit van het bestuur	39
3.18 Horizontaal besturen in een netwerk	40

4 Naar een eigen strategie	42
4.1 Bepaal als middelgrote stad je positie in de regio	42
Middelgrote steden in de nabijheid van een grotere stad of meerdere steden	42
Middelgrote steden in een polycentrische regio met steden met vergelijkbare omvang	43
Monocentrische middelgrote steden in een regio met voornamelijk kleinere gemeenten en kernen	43
4.2 Onderdelen van een strategie in de nabijheid van een grotere stad	43
Leen functies van de grote stad	43
Versterk de complementariteit met de grote stad	44
Creëer een aantrekkelijk woon- en leefklimaat	44
Voorkom verlies van lokale identiteit	45
4.3 Onderdelen van een strategie in een polycentrische regio	45
Zet in op een complete regio (in plaats van een complete stad)	45
Maak regionale afspraken vanuit gedeelde visie of ambitie	46
Gun elkaar successen en vier ze samen	46
Focus op het daily urban system van de inwoners	46
4.4 Onderdelen van een strategie voor monocentrische steden	47
Geef prioriteit aan de vitale centrumfunctie	47
Wees bereid om taken te vervullen voor de regiogemeenten	48
Toon leiderschap	48
Maak gezamenlijke (prestatie)afspraken	48
5 Epiloog	49
Bijlage A: Overzicht van de indicatoren	50
Bijlage B: Ranglijsten gemeenten	51

Samenvatting

De middelgrote stad staat voor een aantal grote uitdagingen en ingewikkelde vraagstukken. In het magazine *Midsize NL: het toekomstperspectief voor de middelgrote stad* zijn de trends die op middelgrote steden afkomen geschetst. Dit rapport bouwt hierop voort door de trends en uitdagingen te vertalen naar concrete opgaven die de basis kunnen vormen om een eigen strategie voor de middelgrote stad te ontwikkelen.

Uitgangspositie scherp in beeld krijgen

In dit rapport zoomen we in op een aantal karakteristieken van middelgrote steden. Om een beeld te kunnen schetsen van de uitgangspositie van de middelgrote stad zijn voor een aantal indicatoren in drie categorieën – demografie, economie en arbeidsmarkt, en woon- en leefomgeving – cijfers verzameld. Hierbij wordt ingezoomd op cijfers van 57 middelgrote steden; samengesteld uit de 38 gemeenten die lid zijn van het Platform Middelgrote Gemeenten en de 19 kleinste gemeenten van het G32-stedennetwerk. Deze cijfermatige analyse (hoofdstuk twee) biedt de middelgrote steden de mogelijkheid om de eigen positie te spiegelen aan die van andere middelgrote steden, de vier grootste steden en het landelijke gemiddelde. De cijfers laten bijvoorbeeld zien welke middelgrote steden de afgelopen jaren gegroeid zijn qua bevolkingsomvang en qua werkgelegenheid. De cijfers houden de middelgrote steden een spiegel voor en laten hun sterke en zwakke punten zien. Op deze manier biedt het de steden een eerste inzicht in hun uitgangspositie. Een inzicht dat verder aangevuld kan worden met kwantitatieve en kwalitatieve gegevens.

5

Kies richtinggevende opgaven als vertrekpunt om een eigen strategie te ontwikkelen

In dit rapport bespreken we achttien richtinggevende opgaven die middelgrote steden kunnen gebruiken om een eigen strategie te ontwikkelen. Steden kunnen meerdere opgaven combineren die passen bij het eigen profiel, de lokale en regionale situatie en de (bestuurlijke) ambities. De richtinggevende opgaven dienen als inspiratiebron om eigen keuzes te maken en om een eigen strategie verder uit te werken en te concretiseren. Een mogelijke strategie voor middelgrote steden is om veel vaker en intensiever met andere regiogemeenten te gaan samenwerken, omdat zij niet langer een complete stad kunnen zijn, maar wel kunnen inzetten op het ontwikkelen van een complete regio. Richtinggevende opgaven om een dergelijke strategie verder te concretiseren zijn onder andere het organiseren van regionale netwerkkracht met een focus op het *daily urban system* en het optimaliseren van de regionale samenwerking zonder de culturele identiteiten in de regio uit het oog te verliezen. Tegelijkertijd kunnen steden besluiten om zich voornamelijk in te zetten op het verbeteren van het woon- en leefklimaat in de stad of juist op het versterken van de economische kracht van de stad. Voor middelgrote steden is het daarnaast een uitdaging om de lokale sociale kracht die in de steden aanwezig is (beter) te benutten.

Positie van de stad is bepalend voor strategie

Voor het ontwikkelen van een eigen strategie is ook de positie van de middelgrote stad in de regio bepalend. In dit rapport maken we een onderscheid tussen drie typen steden: (1) middelgrote steden die in de nabijheid van een grotere stad liggen, (2) middelgrote steden die onderdeel uitmaken van een polycentrische regio met meerdere steden van min of meer vergelijkbare omvang en (3) monocentrische

middelgrote steden in een regio met voornamelijk kleinere gemeenten en kernen. Per type middelgrote stad worden ingrediënten of bouwstenen besproken, die gebruikt kunnen worden bij het formuleren van een eigen strategie. Steden in de nabijheid van één of meerdere grote steden staan immers voor andere uitdagingen dan een middelgrote stad met een sterke regionale centrumfunctie.

Naar een strategie voor de middelgrote stad

Met een scherp eigen profiel en de keuze uit de richtinggevende opgaven kunnen de middelgrote steden een eigen strategie ontwikkelen of verder aanscherpen. Middelgrote steden kunnen op dit punt van elkaar leren door het samen bespreken, bediscussiëren, aanscherpen en onderling toetsen van opgaven. Met de voorgestelde stapsgewijze aanpak hopen we de steden een handreiking aan te bieden om een eigen specifieke strategie uit te werken, om elkaar te helpen bij het spiegelen en om de opgaven gezamenlijk duidelijk te definiëren.

1 Inleiding

1.1 Grote mate van verscheidenheid middelgrote steden

In internationaal perspectief zijn alle Nederlandse steden middelgroot. We kennen immers geen miljoenensteden zoals we die in Azië of Amerika zien. Nederland telt alleen mee als je het bekijkt als één stedelijk netwerk. De afgelopen jaren is er veel aandacht voor de triomf van de stad: steeds meer mensen en bedrijven trekken naar de (grote) stad die gezien wordt als de motor van de kenniseconomie.¹ Voor de middelgrote steden in Nederland brengt deze trend voor- en nadelen met zich mee. Daarnaast worden de verschillen tussen regio's, steden en gemeenten in Nederland steeds groter. De bevolkingsontwikkeling is sterk verschillend in het land (groei versus krimp), de woon- en leefmilieus vertonen een steeds grotere variatie, en de economische ontwikkeling is – mede vanwege de economische crisis – verre van uniform in het land. Deze toenemende verschillen dwingen tot verschillen in strategie en manieren van organiseren en sturen. Verschillen in strategie die bepaald worden door de ontwikkeling in het verleden, de eigen kenmerken, sterke en zwakke punten, de positie van de middelgrote stad in de regio én de eigen strategische en tactische beleidskeuzes.

1.2 Stappen op weg naar een strategie voor middelgrote steden

Om handvatten te kunnen aanreiken aan de middelgrote steden voor de ontwikkeling van een eigen strategie zijn we begonnen met een clusteranalyse op basis van een groot aantal kenmerken van de middelgrote steden. De gedachte was dat duidelijke groepen van middelgrote gemeenten (clusters) de basis zouden kunnen leggen voor een strategie en een handelingsperspectief voor groepen middelgrote steden. Als deze groepen zich in de analyse zouden openbaren, dan konden deze steden in het verband van het Platform Middelgrote Gemeenten (PMG) gezamenlijk optrekken om discussiërend, toetsend en lerend van elkaar hun eigen strategie concretiseren. Helaas heeft deze analyse geen duidelijke groepen middelgrote gemeenten opgeleverd. De variatie van middelgrote gemeenten is klaarblijkelijk te groot om met een beperkt aantal variabelen tot homogene groepen middelgrote steden te kunnen komen. De variabelen die voor de clusteranalyse zijn verzameld, zijn vervolgens gebruikt om de middelgrote steden te kenschetsen en met elkaar te vergelijken. Dit legt de basis van een eigen profiel per stad dat aangevuld en geconcretiseerd kan worden met een factsheet. Een scherp beeld van de eigen positie (kenmerken, sterke en zwakke punten, plaats in de regio) en een duidelijke visie op de uitdagingen waar men voor staat (richtinggevende opgaven) kunnen ook de basis zijn om een eigen strategie te ontwikkelen.

In dit rapport staat de middelgrote stad centraal. In hoofdstuk twee zoomen we specifiek in op 57 middelgrote steden; samengesteld uit de 38 gemeenten die lid zijn van het PMG² en de 19 kleinste gemeenten van het G32-stedennetwerk.³ De bovengrens ligt op 120 duizend inwoners en alle G32- en PMG-gemeenten met minder inwoners zijn meegenomen in de analyse. De 57 middelgrote steden in dit onderzoek verschillen sterk van elkaar qua inwonersaantallen. Dordrecht telt de meeste inwoners met bijna 119 duizend inwoners, terwijl Winterswijk de kleinste gemeente is qua bevolkingsomvang met bijna 29 duizend inwoners. Alhoewel de steden qua inwonersaantallen sterk van elkaar verschillen hoeft

¹ Glaeser, E. *Triumph of the City*, Londen, 2011.

² Op 1 januari 2017 fuseren de gemeenten Schijndel, Sint-Oedenrode en Veghel in de nieuwe gemeente Meierijstad. Alhoewel Meierijstad wel al lid is van het PMG is de gemeente niet meegenomen in de analyse.

³ Zowel het Platform Middelgrote Gemeenten en het G32-stedennetwerk zijn opdrachtgever van dit onderzoek.

dit niet te betekenen dat de gemeenten niets van elkaar kunnen leren. Hierbij is de omvang van de stad niet per definitie leidend, omdat we in dit rapport in het bijzonder kijken naar de positie van de stad in de regio en de opgaven waar de steden voor staan.

1.3 Kennis- en inspiratietraject Midsize NL

Dit rapport maakt onderdeel uit van het kennis- en inspiratietraject Midsize NL van Platform31, Ruimtevolk, het Ministerie van Binnenlandse Zaken, het G32-stedennetwerk en het Platform Middelgrote Gemeenten. Het traject startte in 2015 met het maken van een analyse van trends en uitdagingen. Het magazine *Midsize NL: het toekomstperspectief van de middelgrote stad* is hier het resultaat van.⁴ Dit magazine bespreekt zeven trends die op de middelgrote stad afkomen: de stad in opkomst, economie en arbeidsmarkt in transitie, de samenleving in beweging, technologische innovatie en de informatiesamenleving, energietransitie en verduurzaming en nieuwe verhoudingen. Hoe de middelgrote stad kan omgaan met deze trends wordt beïnvloed door de historie, de ligging, de demografische ontwikkeling, de economische structuur, de functie van de binnenstad, de prioriteiten en waarden van de middelgrote gemeente, de kenmerken en de kracht van de niet-overheidspartijen, het leiderschap, de regionale samenwerkingsbereidheid, et cetera. Om het denkproces te stimuleren worden de diverse perspectieven samengevat in vier denkrichtingen en scenario's: de aantrekkelijke woonstad, de bloeiende streekstad, de ondernemende pioniersstad en de slimme industriestad. Het magazine geeft op deze manier een handreiking om rollen, verschillende posities en prioriteiten af te wegen.

8 Dit rapport bouwt voort op het magazine en op de masterclassreeks die Platform31 en Ruimtevolk in het najaar van 2016 organiseerden. De middelgrote stad staat voor een aantal belangrijke uitdagingen en voor sommige steden is het een dubbeltje op zijn kant. Dit vraagt om actie om de kracht van de middelgrote stad te benutten en verder uit te bouwen. In vier masterclasses zijn de regionale, lokale, economische en sociale kracht van de middelgrote stad verder uitgewerkt onder leiding van diverse inhoudelijke experts. De belangrijkste inzichten van de masterclasses zijn verwerkt in dit rapport. Dit rapport wil het denk- en zoekproces naar het handelingsperspectief verder stimuleren door een complementaire invalshoek te kiezen aan het magazine *Midsize NL*. We doen een poging om de trends en uitdagingen die op de stad afkomen te vertalen naar concretere opgaven. Hierbij wordt er ingezoomd op de positie van de stad in de regio, omdat deze positie bepalend is voor het handelingsperspectief van de stad.

1.4 Leeswijzer

Het rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk twee zoomen we in op de enkele karakteristieken van de middelgrote stad. Dit is een startpunt om de eigen positie te spiegelen aan die van andere middelgrote steden en om zelf een meer precieze "foto" te gaan maken van de eigen sterke en zwakke punten. Voor 57 middelgrote steden zijn een groot aantal indicatoren gegevens verzameld. In tegenstelling tot het *Midsize NL* magazine zijn in dit rapport alle 38 gemeenten die lid zijn van het Platform Middelgrote Gemeenten en de 19 kleinste G32-gemeenten opgenomen. Dit hoofdstuk houdt de middelgrote steden een spiegel voor: hoe staan ze ervoor en hoe doen ze het in vergelijking met het landelijk gemiddelde en/of ten opzichte van andere middelgrote steden? Het biedt de steden de mogelijkheid om te kijken hoe zij scoren op de verschillende indicatoren en met welke steden zij zich kunnen vergelijken, omdat zij bijvoorbeeld een vergelijkbaar demografisch of economisch profiel hebben. In dit hoofdstuk

---

⁴ Judith Lekkerkerker, Jeroen Niemans, Joks Janssen en Sven van de Brug (red.), *Midsize NL: het toekomstperspectief van de middelgrote stad*, s.l., 2016.

twee wordt er onder andere gekeken naar de bevolkingsgroei en werkgelegenheidsgroei van de middelgrote steden in de periode 2000 tot 2015.

In hoofdstuk drie beschrijven we op basis van de literatuur achttien richtinggevende opgaven die – samen met het profiel van de eigen stad – een inspiratiebron kunnen zijn om de eigen strategie te gaan ontwikkelen. De richtinggevende opgaven zijn uitgediept op basis van eerdere studies en inzichten die zijn opgedaan in het kennis- en inspiratietraject Midsize NL. En gezien de constatering van het magazine *Midsize NL* dat het vijf minuten voor twaalf is, is er voor de middelgrote steden alle aanleiding om een scherpe eigen strategie te ontwikkelen.

De ontwikkeling van een eigen strategie kan op allerlei wijze aangepakt worden. Een scherp inzicht in de eigen positie en het eigen profiel en het benoemen van de richtinggevende opgaven vormen de basis. Daarnaast is de positie van de middelgrote stad in zijn eigen regio van belang voor de ontwikkeling van eigen strategie. In hoofdstuk vier worden de keuzes uit de richtinggevende opgaven gecombineerd met de positie in de eigen regio om te schetsen hoe een eigen strategie ontwikkeld en geconcretiseerd kan worden. De positie van de middelgrote stad in de eigen regio wordt gekenmerkt door (1) gemeenten die dicht in de buurt van een grotere stad liggen, (2) gemeenten die onderdeel zijn van een polycentrische stedelijke regio met steden van vergelijkbare omvang en (3) meer monocentrische gemeenten in een regio met voornamelijk kleinere gemeenten. De ontwikkeling van een eigen strategie kan concreter en preciezer zijn als de kenmerken van de eigen situatie nog beter in kaart zijn gebracht dan in hoofdstuk twee (bijvoorbeeld met behulp van een factsheet) en als uit de richtinggevende opgaven een weloverwogen keuze is gemaakt (hoofdstuk drie).

2 Karakteristieken van middelgrote steden

In dit hoofdstuk houden we de middelgrote steden die centraal staan in dit rapport een spiegel voor. Om een beeld te kunnen schetsen hoe de steden ervoor staan, verzamelden we voor een aantal indicatoren in verschillende categorieën cijfers. De meeste data zijn afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) waarbij het laatst beschikbare jaar is genomen. Bijlage A van dit rapport bevat meer informatie over de indicatoren die meegenomen zijn. In bijlage B zijn voor alle indicatoren de ranglijsten opgenomen. Op deze manier is het eenvoudig terug te vinden op welke plaats een stad staat.

In dit hoofdstuk bespreken we de volgende karakteristieken van de stad:

- demografie: bevolkingsgroei, bevolkingsmutaties en bevolkingssamenstelling;
- economie en arbeidsmarkt: werkgelegenhedsgroei, arbeidsplaatsen, economische sectorstructuur, opleidingsniveau, werkloosheid en bruto arbeidsparticipatie;
- woon- en leefomgeving: WOZ-waarde woningen, woningvoorraad, dichtheid en centrumfunctie.

Met meer kwantitatieve en kwalitatieve informatie kan een nog scherper inzicht ontstaan in de kenmerken, sterke en zwakke punten en het profiel van de eigen stad. Dit kan bijvoorbeeld vastgelegd worden in een factsheet per stad en kan de eerste stap zijn in het ontwikkelen van een eigen strategie.

2.1 Demografie

10

Bevolkingsgroei

Allereerst zoomen we in op de groei of krimp van de bevolking over een periode van vijftien jaar. Het is interessant om de bevolkingsgroei over een langere periode te bekijken omdat incidentele uitschieters in een bepaald jaar een vertekend beeld kunnen geven. Om deze reden kijken we naar de bevolkingsgroei in de periode 2000 tot 2015. Voor de middelgrote steden die in deze periode gefuseerd zijn, hebben we de inwonersaantallen van de individuele gemeenten en kernen bij elkaar opgeteld.

In de periode 2000-2015 is een aantal middelgrote steden, zoals Pijnacker-Nootdorp (56%), De Ronde Venen (25%), Lelystad en Heerhugowaard (21%), sterk in inwonersaantal gegroeid. De steden met een krimpende bevolkingsomvang zijn de Limburgse steden Kerkrade (-/- 10%), Heerlen (-/- 8%) en Den Helder (-/- 5%). De gemiddelde groei van de middelgrote steden in deze periode is 5,6 procent. Dit is onder het landelijk gemiddelde van 6,5 procent. Met name de vier grootste steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) zijn in de periode 2000-2015 sterk gegroeid: zij groeien gemiddeld 16 procent. De groei in de grote steden gaat recentelijk door vanwege het geboorteoverschot en de immigratie.⁵

Figuur 2.1 laat vier categorieën van middelgrote gemeenten zien. Ten eerste de sterkst groeiende gemeenten met een bevolkingsgroei tussen 2000 tot 2015 van meer dan tien procent. Ten tweede de gemeenten met een gestage groei van tussen de vijf en tien procent. Ten derde de middelgrote steden met een matige groei tussen de nul en vijf procent. En tenslotte als vierde groep een groep gemeenten waarbij de bevolking afneemt in de periode 2000-2015.

⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek '2016: grote steden groeien door geboorten en immigratie', gepubliceerd op 3 januari 2017 - <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/01/2016-grote-steden-groeien-door-geboorten-en-immigratie>

Figuur 2.1 laat geen eenduidige centrum-periferie verdeling zien. Het is niet zo dat alleen de gemeenten in de Randstad de afgelopen jaren een bovengemiddelde groei laten zien en de gemeenten in de periferie een lager dan gemiddelde groei. Desalniettemin zien we dat veel krimpgemeenten aan de randen van Nederland liggen. Over het algemeen groeien de (grote) steden in de Randstad sterk; de uitzondering op de regel zijn de middelgrote gemeenten Leidschendam-Voorburg, Ridderkerk en Nieuwegein die een krimp van de bevolking kennen van 2000 tot 2015.

Groei van de bevolking is niet langer gewoon en vanzelfsprekend in Nederland. In 21 procent van de Nederlandse gemeenten nam het aantal inwoners af in 2016. De meeste van deze gemeenten liggen aan de randen van Nederland en voornamelijk in het noordoosten, in de provincies Groningen en Drenthe. Ook in Zuid-Limburg neemt het aantal inwoners in verscheidene gemeenten af. In vrijwel alle gemeenten waar de bevolking krimpt, komt dit doordat er meer mensen overlijden dan er baby's worden geboren en door het selectieve vertrek en negatieve migratiesaldo in deze gemeenten. Het gaat vooral om jongvolwassenen die wegtrekken naar de Randstad, of naar steden met universiteiten, en die na hun studie niet meer terugkeren.⁶ Dit versterkt de vergrijzing in deze gemeenten en gebieden.

Bevolkingsmutaties

Steden kunnen groeien door een positief migratiesaldo; er verhuizen meer personen naar de stad dan dat er uit de stad verhuizen. Daarnaast kunnen steden groeien door natuurlijke aanwas. In dat geval is het geboortecijfer in de betreffende gemeente hoger dan het sterftcijfer.

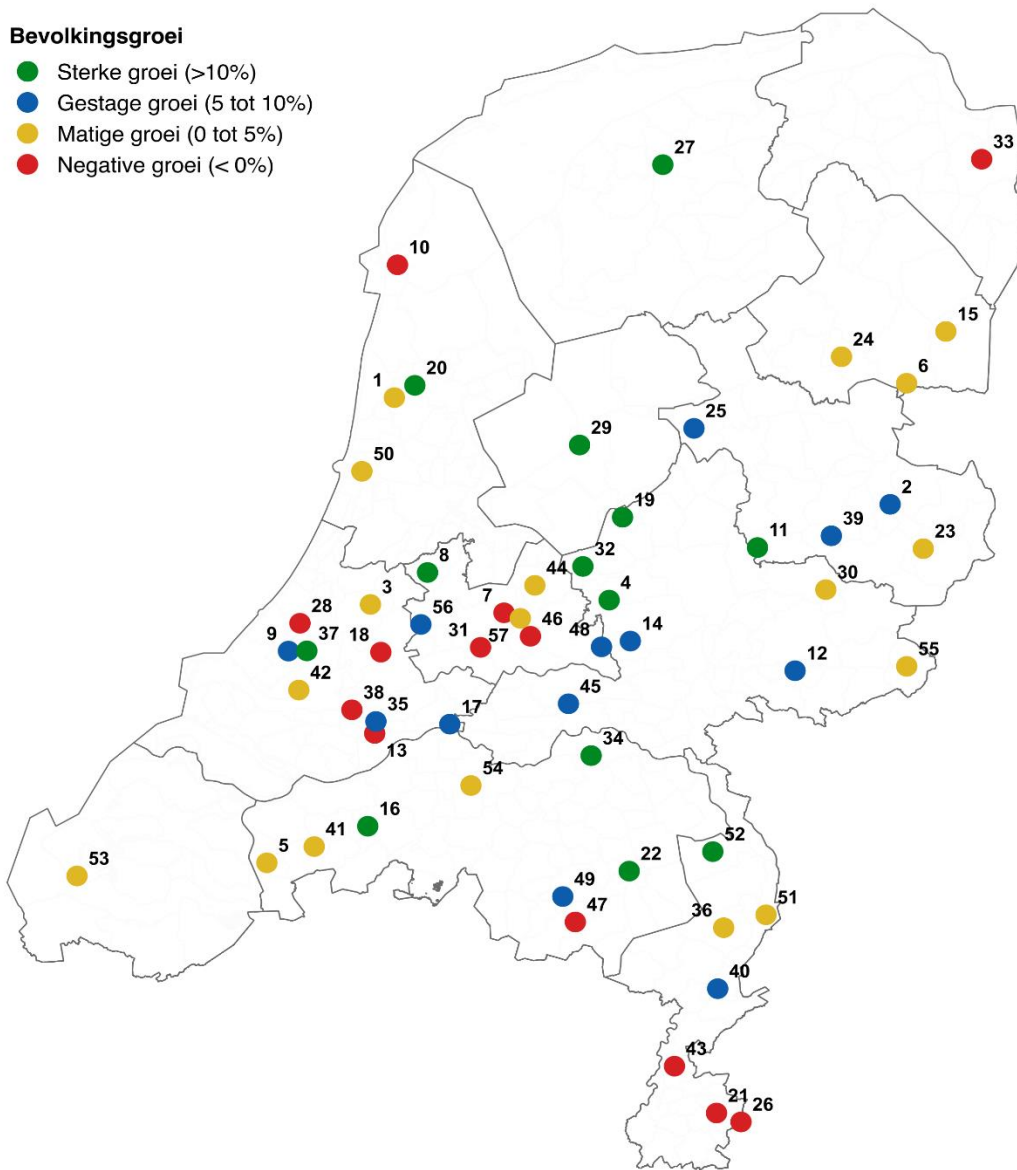
Figuur 2.2 laat het migratiesaldo van de steden in 2013 zien.⁷ In het rood is het migratiesaldo aangegeven en in het blauw de natuurlijke aanwas. Steden zoals Delft, Leidschendam-Voorburg en Vlissingen groeiden in 2013 door een positief binnenlands migratiesaldo. Terwijl De Ronde Venen, Den Helder en Valkenswaard een negatief binnenlands migratiesaldo kennen. Er verhuizen meer mensen uit deze gemeenten naar andere gemeenten, dan er mensen naar deze gemeenten verhuizen vanuit andere gemeenten.

Barneveld, Kampen en Pijnacker-Nootdorp kennen in 2013 een sterke natuurlijke groei. In deze gemeenten zijn er relatief veel kinderen geboren. In Lochem, Utrechtse Heuvelrug en Kerkrade stierven er meer mensen dan dat er geboren werden. Zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, wonen hier relatief veel ouderen waardoor er ook een hoog sterftcijfer is.

⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek (2016) *Invloed van binnenlandse verhuizingen op de regionale spreiding van vergrijzing, 1995-2015*. CBS: Den Haag.

⁷ We kijken hier naar één specifiek jaar en dit kan een vertekend beeld geven.

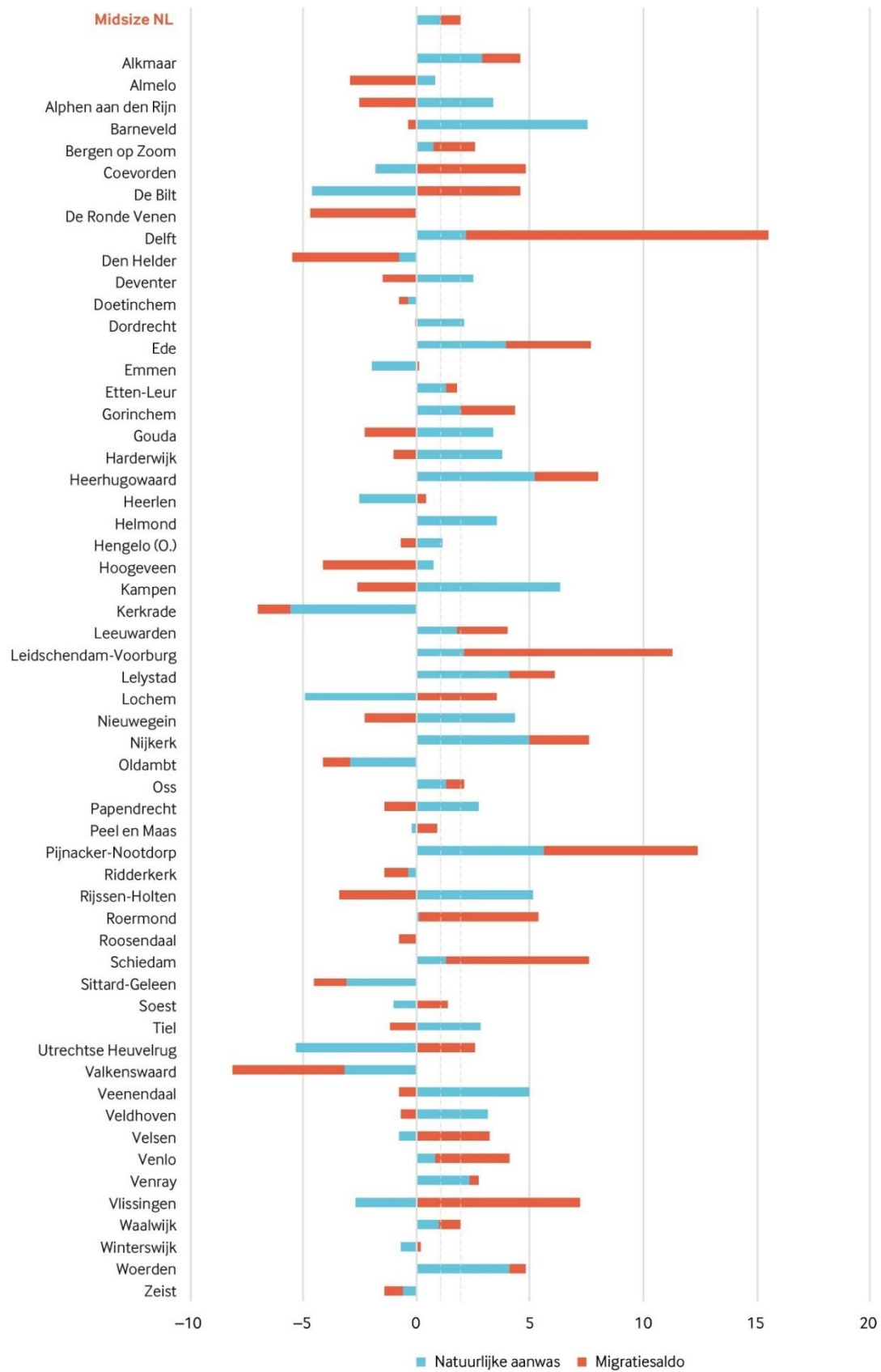
Figuur 2.1: Bevolkingsgroei in de periode 2000-2015

12

1. Alkmaar 2. Almelo 3. Alphen aan den Rijn 4. Barneveld 5. Bergen op Zoom 6. Coevorden 7. De Bilt 8. De Ronde Venen 9. Delft 10. Den Helder 11. Deventer 12. Doetinchem 13. Dordrecht 14. Ede 15. Emmen 16. Etten-Leur 17. Gorinchem 18. Gouda 19. Harderwijk 20. Heerhugowaard 21. Heerlen 22. Helmond 23. Hengelo 24. Hoogeveen 25. Kampen 26. Kerkrade 27. Leeuwarden 28. Leidschendam-Voorburg 29. Lelystad 30. Lochem 31. Nieuwegein 32. Nijkerk 33. Oldambt 34. Oss 35. Papendrecht 36. Peel en Maas 37. Pijnacker-Nootdorp 38. Ridderkerk 39. Rijssen-Holten 40. Roermond 41. Roosendaal 42. Schiedam 43. Sittard-Geleen 44. Soest 45. Tiel 46. Utrechtse Heuvelrug 47. Valkenswaard 48. Veenendaal 49. Veldhoven 50. Velsen 51. Venlo 52. Venray 53. Vlissingen 54. Waalwijk 55. Winterswijk 56. Woerden 57. Zeist

Figuur 2.2: Bevolkingsmutatie: natuurlijk (geboorte/sterfte) en migratiesaldo

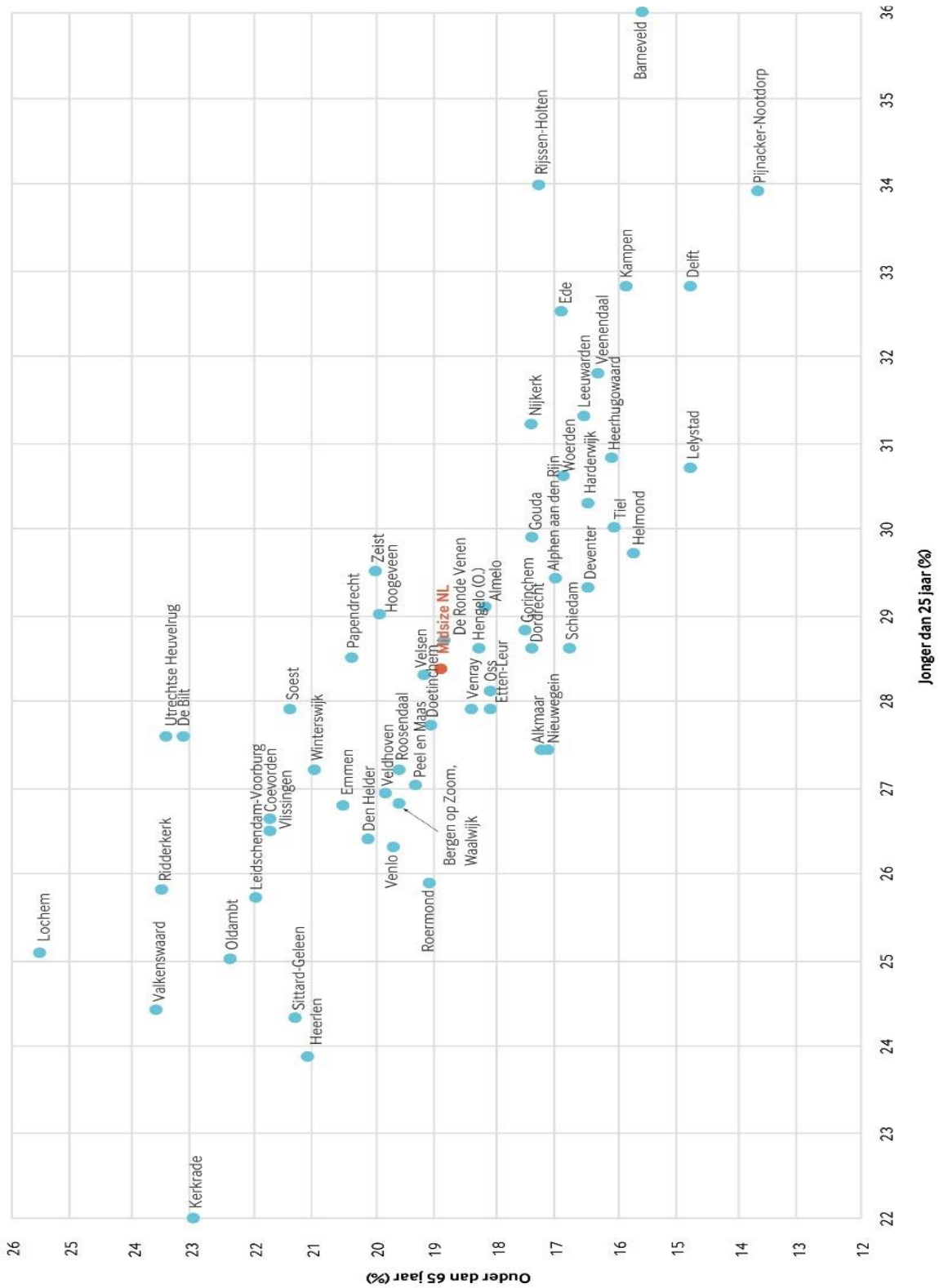
Bevolkingssamenstelling

Naast de bevolkingsgroei heeft ook de bevolkingssamenstelling een sterke invloed op het vraag naar woningen en voorzieningen in een stad. Zo verschillen de opgaven voor gemeenten met relatief veel jonge of oude inwoners sterk van elkaar. In sommige steden wonen relatief veel ouderen terwijl in andere steden het aandeel jongeren in de bevolkingssamenstelling juist bovengemiddeld is. Steden met een relatief hoog percentage kinderen (jonger dan 15 jaar) zijn Pijnacker-Nootdorp, Barneveld en Rijssen-Holten. In deze gemeenten is het percentage huishoudens met kinderen logischerwijs ook meer dan gemiddeld. In Delft, Leeuwarden en Barneveld wonen relatief veel 15- tot 25-jarigen. Het hoge percentage in Delft en Leeuwarden is te verklaren door de aanwezigheid van (hoger) onderwijsvoorzieningen en een relatief hoog percentage studenten. Steden met een relatief hoog aandeel ouderen zijn Lochem, Valkenswaard en Ridderkerk. Ongeveer een kwart van de bevolking is hier ouder dan 65 jaar. In De Bilt, Utrechtse Heuvelrug en Lochem wonen verhoudingsgewijs de meeste tachtigplussers. Over het algemeen hebben steden met een aantrekkelijke leef- en woonomgeving een relatief hoog percentage ouderen. Deze steden zijn in trek bij gepensioneerden die genieten van de relatief veilige, rustige en groene omgeving. Met name de Gelderse en de Utrechtse regio zijn in trek bij gepensioneerden met steden zoals Rheden, Lochem, De Bilt en Utrechtse Heuvelrug.

Figuur 2.3 laat de verhouding tussen jong en oud zien in de middelgrote gemeenten. De steden rechts onderin zijn relatief jong; hier is een hoog percentage van de bevolking onder de 25 jaar. Dit biedt deze steden veel kansen. De komende jaren hebben zij een relatief jonge beroepsbevolking wat een impuls kan geven aan de lokale en regionale economie. Daarnaast hebben deze steden minder last van de hogere sociale lasten die samen gaan met vergrijzing. De steden links bovenin de figuur zijn relatief vergrijsde steden; hier is een hoog percentage van de bevolking ouder dan 65 jaar. Ze staan voor de uitdaging om zich als aantrekkelijke woonstad te ontwikkelen met een hoge kwaliteit van leven en goede voorzieningen voor ouderen in de nabijheid (de 3 A's: arts, apotheek en Albert Heijn (oftewel supermarkt)).

Qua leeftijdsopbouw verschillen de middelgrote steden weinig van het landelijk gemiddelde. Daarentegen zijn de verschillen met de G4 wel groot. Zo is 19 procent van de inwoners van middelgrote steden 65 jaar of ouder terwijl dit percentage met 13 procent beduidend lager ligt in de vier grootste steden. In de grote steden wonen relatief veel mensen in de leeftijdsgroep 25 tot 45 jaar (33%) terwijl maar 24 procent van de inwoners van de middelgrote steden in deze leeftijdsgroep valt.

Figuur 2.3: Leeftijdopbouw van de middelgrote steden: jong en oud tegen elkaar afgezet

2.2 Economie en arbeidsmarkt

Werkgelegenheid

De ontwikkeling van de werkgelegenheid is een goede indicator van de stand van de economie. In hoeverre zijn er de afgelopen jaren banen of arbeidsplaatsen in de gemeente bijgekomen of juist verdwenen? De gemiddelde groei van alle middelgrote steden in deze analyse is in de periode 2001 tot 2015 vrij beperkt (2,4%). Er zijn grote verschillen tussen de gemeenten. In een aantal gemeenten is het aantal banen fors gegroeid, zoals in Veldhoven, Pijnacker-Nootdorp en Lelystad. Maar er zijn ook gemeenten die de groei van het aantal banen hebben zien teruglopen in de afgelopen jaren. Hier hebben onder andere Leidschendam-Voorburg, Soest en Kerkrade mee te maken. Door de verhuizing van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) van Leidschendam-Voorburg naar Den Haag is het aantal banen in deze gemeente sterk afgenomen. In de praktijk veranderde er echter weinig omdat het CBS hembreed maar een kilometer verderop een nieuwe locatie betrok. Voor de werkgelegenheid in de regio heeft dit weinig tot geen gevolgen gehad. Maar als (grote) werkgevers echt wegtrekken of zelfs tot sluiting moeten overgaan, dan kan dit grote gevolgen hebben voor de werkloosheid in de gemeente. In Kerkrade en Sittard-Geleen gaat de afname van het aantal banen gepaard met een relatief hoog werkloosheidspercentage.

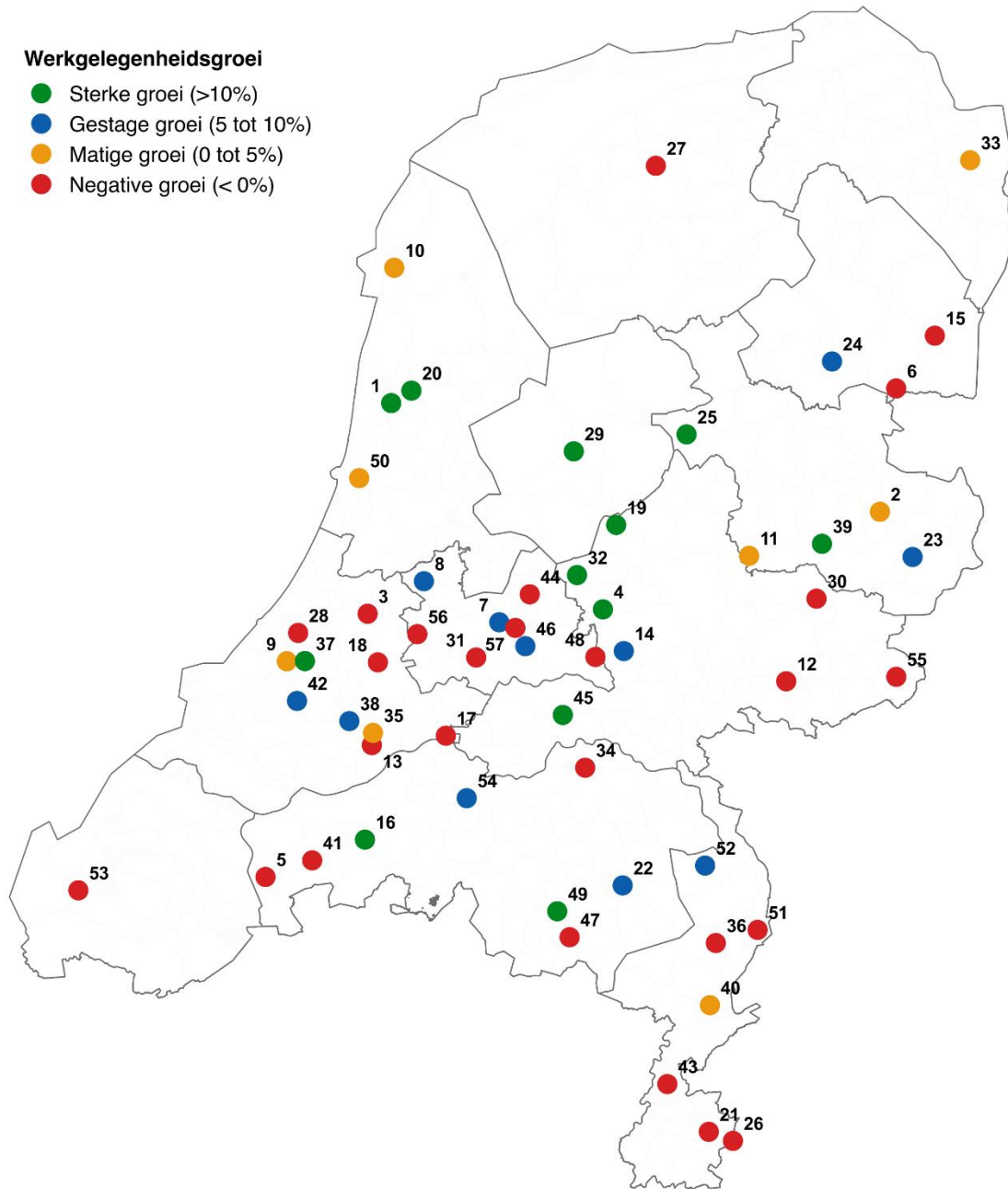
De werkgelegenheidsgroei is voornamelijk te verklaren door de komst van nieuwe werkgevers en/of de groei van de bestaande ondernemingen en organisaties. De middelgrote gemeenten die in de periode 2001-2015 een relatief sterke groei van aantal vestigingen kennen zijn Pijnacker-Nootdorp, Lelystad en Leeuwarden. Hier hebben zich relatief veel nieuwe bedrijven gevestigd. In Velsen, Ridderkerk en Schiedam neemt het aantal vestigingen de afgelopen jaren nauwelijks toe. Dit leidt bij een aantal gemeenten tot een beperkte, of zelfs negatieve, groei van het aantal banen.

16

Figuur 2.4 laat de geografische spreiding van de gemeenten zien die in de periode 2001 tot 2015 een sterke, gestage, matige of negatieve werkgelegenheidsgroei kennen. Hier is geen duidelijk ruimtelijk patroon in te ontdekken. Opvallend is dat de werkgelegenheid in een aantal middelgrote gemeenten in de Randstad is teruggelopen. Dit kan verklaard worden door de (sterkere) concentratie van banen in de grotere steden die ten koste gaat van de werkgelegenheid in de middelgrote steden. De middelgrote steden langs de grens met België en Duitsland kennen – vanwege de barrière die de landsgrens vormt – een zeer geringe of zelfs negatieve groei van het aantal banen (m.u.v. Hengelo). Met name in het midden van het land is de werkgelegenheid de afgelopen jaren het sterkst gegroeid.

Figuur 2.4: Werkgelegenheidsgroei in de periode 2001-2015

1. Alkmaar 2. Almelo 3. Alphen aan den Rijn 4. Barneveld 5. Bergen op Zoom 6. Coevorden 7. De Bilt 8. De Ronde Venen 9. Delft 10. Den Helder 11. Deventer 12. Doetinchem 13. Dordrecht 14. Ede 15. Emmen 16. Etten-Leur 17. Gorinchem 18. Gouda 19. Harderwijk 20. Heerhugowaard 21. Heerlen 22. Helmond 23. Hengelo 24. Hoogeveen 25. Kampen 26. Kerkrade 27. Leeuwarden 28. Leidschendam-Voorburg 29. Lelystad 30. Lochem 31. Nieuwegein 32. Nijkerk 33. Oldambt 34. Oss 35. Papendrecht 36. Peel en Maas 37. Pijnacker-Nootdorp 38. Ridderkerk 39. Rijssen-Holten 40. Roermond 41. Roosendaal 42. Schiedam 43. Sittard-Geleen 44. Soest 45. Tiel 46. Utrechtse Heuvelrug 47. Valkenswaard 48. Veenendaal 49. Veldhoven 50. Velsen 51. Venlo 52. Venray 53. Vlissingen 54. Waalwijk 55. Winterswijk 56. Woerden 57. Zeist

Aandeel arbeidsplaatsen

Middelgrote steden kunnen grofweg onderverdeeld worden in woon-en werksteden. Een werkstad kenmerkt zich door een hoog aantal banen of arbeidsplaatsen per duizend inwoners. Nieuwegein, Leeuwarden en Venray zijn middelgrote steden die een typische werkstad zijn met rond de 650 banen per duizend inwoners. Aan de andere kant bieden steden zoals Pijnacker-Nootdorp, Leidschendam-Voorburg en Coevorden relatief weinig werkgelegenheid (tabel 2.1). Pijnacker-Nootdorp en Leidschendam-Voorburg liggen beide in de buurt van twee grote steden met veel werkgelegenheid (namelijk Den Haag en Rotterdam). Veel middelgrote steden in de buurt van één of twee grotere steden hebben een sterkere woonfunctie dan een werkfunctie. Dit geldt in het bijzonder voor de middelgrote steden in de Randstad. Ook in Soest (naast Amersfoort) en in Schiedam en Ridderkerk (onder de rook van Rotterdam) is de werkgelegenheid beperkt. Voor de middelgrote steden ligt het gemiddelde op 472 arbeidsplaatsen per duizend inwoners. Dit ligt in de buurt van het landelijk gemiddelde van 459 arbeidsplaatsen en ver onder het gemiddelde van de G4 steden met 633 arbeidsplaatsen per duizend inwoners.

Tabel 2.1: Top-tien gemeenten met de meeste en minste arbeidsplaatsen per duizend inwoners

	Gemeente	Arbeidsplaatsen		Arbeidsplaatsen
1	Nieuwegein	682	Pijnacker-Nootdorp	262
2	Leeuwarden	659	Leidschendam-Voorburg	267
3	Venray	657	Coevorden	285
4	Gorinchem	650	Kerkrade	300
5	Heerlen	627	De Ronde Venen	311
6	Roermond	615	Lochem	320
7	Venlo	594	Oldambt	332
8	Almelo	585	Soest	334
9	Hoogeveen	573	Peel en Maas	351
10	Veldhoven	571	Valkenswaard	364
	Midsize NL	472		
	G4	633		
	NL	459		

18

Economische sectorstructuur

De economische sectorstructuur van steden is bepalend voor de uitdagingen waar zij mee te maken hebben. In dit onderzoek is een aantal economische sectoren samengevoegd tot vier groepen:

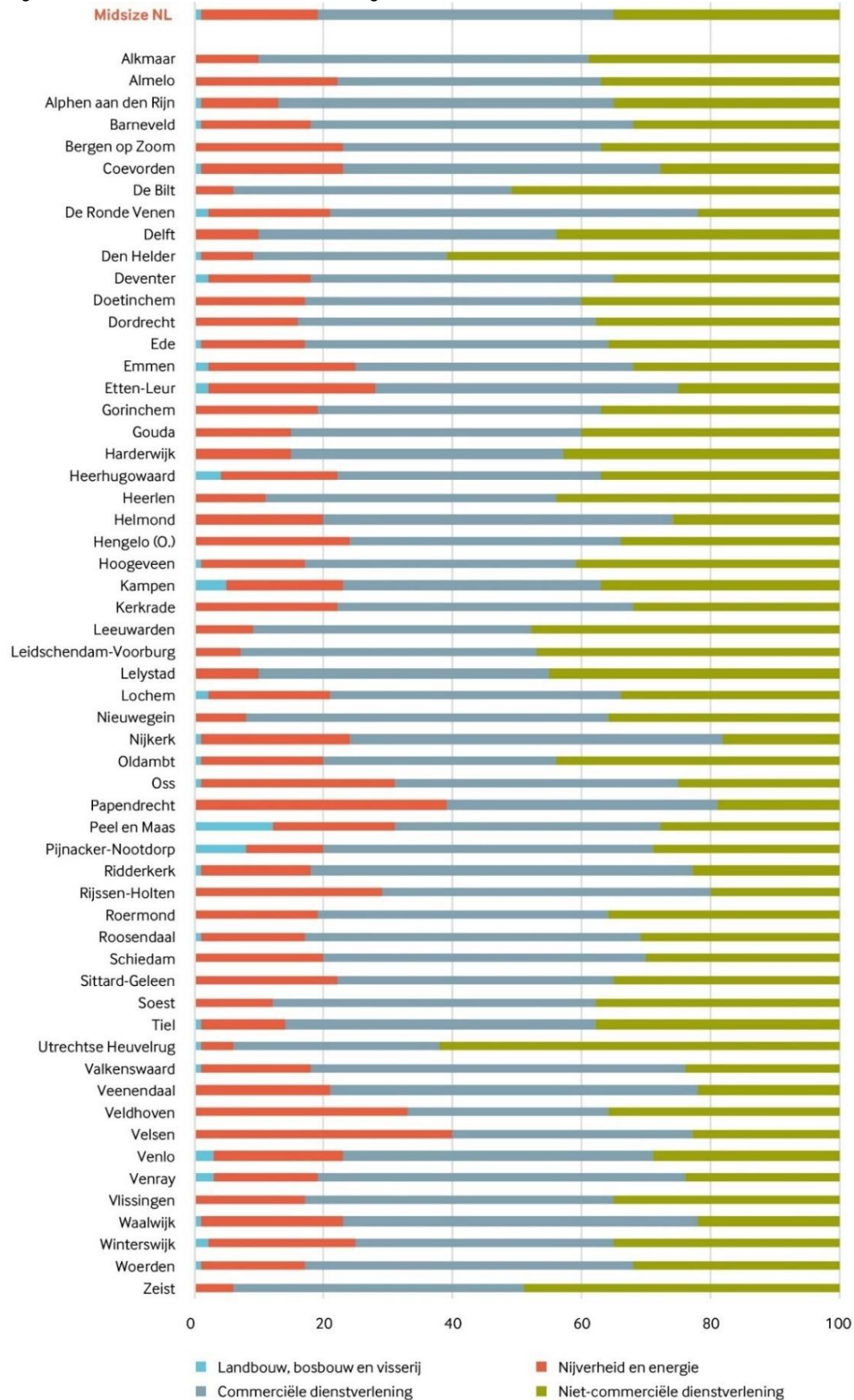
- (1) landbouw, bosbouw en visserij
- (2) nijverheid en energie
- (3) commerciële dienstverlening
- (4) niet-commerciële dienstverlening

In een 'gemiddelde' middelgrote stad is de onderlinge verdeling tussen de vier sectoren: 1 procent landbouw, 18 procent energie en nijverheid, 46 procent commerciële dienstverlening en 35 procent niet-commerciële dienstverlening. Middelgrote gemeenten met een sterk agrarisch karakter zijn Peel en Maas, Pijnacker-Nootdorp en Kampen. Gemeenten met een sterk industrieel profiel zijn Velsen,

Papendrecht, Veldhoven en Oss. Een groot aandeel banen in de commerciële dienstverlening kenmerken Nijkerk, Ridderkerk en Valkenswaard. De niet-commerciële dienstverlening is relatief sterk vertegenwoordigd in de Utrechtse Heuvelrug, Den Helder en De Bilt. In deze gemeenten zijn overheidsinstaties een belangrijke werkgever, zoals de marinierskazerne in Doorn (Utrechtse Heuvelrug), de Koninklijke Marine in Den Helder en de KNMI in De Bilt.

In figuur 2.5 is de sectorale structuur van de economie grafisch weergegeven. Op deze manier kunnen afwijkingen van het gemiddelde worden geconstateerd en kunnen steden nagaan welke andere middelgrote steden een vergelijkbaar economisch profiel hebben.

Figuur 2.5: Economische sectorstructuur middelgrote steden

Opleidingsniveau

In universiteitssteden wonen logischerwijs relatief veel studenten. Middelgrote steden kennen met een gemiddelde van minder dan 3 procent studenten als percentage van de bevolking. Middelgrote steden met een relatief hoog percentage studenten zijn Delft, Leeuwarden en Ede. De aanwezigheid van een hoger onderwijsinstelling (universiteit of hbo) speelt hierbij een belangrijke rol en verklaart het hoge percentage studenten in deze steden. Middelgrote steden met de minste studenten zijn Den Helder, Coevorden en Kerkrade. Deze steden huisvesten geen hoger onderwijsinstelling en liggen daarnaast relatief ver weg van een grotere stad waar wel hoger onderwijs gevolgd kan worden. Op deze manier trekken veel studenten naar de grotere stad, bijvoorbeeld Alkmaar of Amsterdam in het geval van Den Helder en Groningen of Zwolle voor de inwoners van Coevorden. Steden met een relatief hoog aantal studenten die zelf geen hoger onderwijs instelling huisvesten, zijn Pijnacker-Nootdorp en Zeist. Deze steden liggen op steenworp afstand van grotere steden waar wel een universiteit of hbo-instelling aanwezig is.

Naast het aandeel studenten is het opleidingsniveau van de inwoners ook een indicator voor de kennisfunctie van een stad. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen een laag, middel en hoog opleidingsniveau. Steden met relatief hoog percentage hoogopgeleiden zijn Zeist, Leidschendam-Voorburg en Lochem. Middelgrote steden met relatief veel middelbaar opgeleiden zijn Emmen, Gorinchem, Kerkrade, Coevorden, Peel en Maas en Hoogeveen. In deze steden is meer dan 50 procent van de beroepsbevolking middelbaar opgeleid. Dit is 5 procentpunt boven het gemiddelde percentage middelbaar opgeleiden. In Tiel, Oldambt, Valkenswaard wonen relatief veel laagopgeleiden. Hier is meer dan 30 procent van de beroepsbevolking laagopgeleid, terwijl het gemiddelde 24 procent is.

In figuur 2.6 is het opleidingsniveau van de beroepsbevolking afgezet tegen het gemiddelde van alle middelgrote gemeenten samen. In een gemiddelde middelgrote stad is 24 procent van de beroepsbevolking laagopgeleid, 46 procent middelbaar opgeleid en 30 procent hoogopgeleid. In vergelijking met het landelijk gemiddelde (34%) en het gemiddelde van de G4 (47%) wonen er relatief weinig hoog opgeleiden in de middelgrote steden.

21

Er is een sterk verband tussen het opleidingsniveau van de bevolking en het type werkgelegenheid in de stad. In steden waar veel banen zijn in de dienstverlenende sector (zowel commercieel als niet-commercieel) wonen ook relatief veel hoogopgeleiden. Dit geldt bijvoorbeeld voor middelgrote steden zoals Zeist, Utrechtse Heuvelrug, De Bilt, Rijswijk en Leidschendam-Voorburg. Relatief veel middelbaar opgeleiden wonen in steden met een sterke agrarische sector en in steden met veel werkgelegenheid in de nijverheid.

Arbeidsparticipatie

Het werkloosheidspercentage als percentage van de beroepsbevolking verschilt sterk per middelgrote stad. Uit tabel 2.2 blijkt dat met name in de middelgrote steden met relatief veel inwoners het percentage werklozen hoog is. Ook in een aantal gemeenten aan de Duitse en Belgische grens is de werkloosheid hoog zoals in Heerlen, Kerkrade en Oldambt. Deze gemeenten staan voor de lastige uitdaging om de werkloosheid terug te dringen en dat is vanwege de ligging aan de grens (en de geringe arbeidsmobiliteit over landsgrenzen heen) verre van eenvoudig. Het is opvallend dat een hoge werkloosheid samenvalt met een bovengemiddelde aanwezigheid van niet-commerciële dienstverlening in Lelystad, Leeuwarden en Heerlen. In Pijnacker-Nootdorp, Utrechtse Heuvelrug en Woerden is het aantal werklozen het laagst: het werkloosheidspercentage ligt hier rond de 5,5 procent. De gemiddelde werkloosheid voor de middelgrote steden (7,3%) is vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde (7,4%). Het werkloosheidspercentage is beduidend lager dan het gemiddelde van de vier grootste steden (9,9%).

Tabel 2.2: Top-tien gemeenten met de hoogste en laagste werkloosheidspercentage

	Gemeente	% werkloos		% werkloos
1	Lelystad	10,1	Pijnacker-Nootdorp	5,4
2	Almelo	9,9	Utrechtse Heuvelrug	5,6
3	Leeuwarden	9,8	Woerden	5,6
4	Schiedam	9,6	Barneveld	5,7
5	Heerlen	9,5	De Ronde Venen	5,7
6	Kerkrade	9,1	Nijkerk	5,8
7	Helmond	9,0	Papendrecht	5,8
8	Oldambt	8,7	Alphen aan den Rijn	5,9
9	Delft	8,6	De Bilt	5,9
10	Dordrecht	8,4	Peel en Maas	6,0
	Midsize NL	7,3		
	G4	9,9		
	Nederland	7,4		

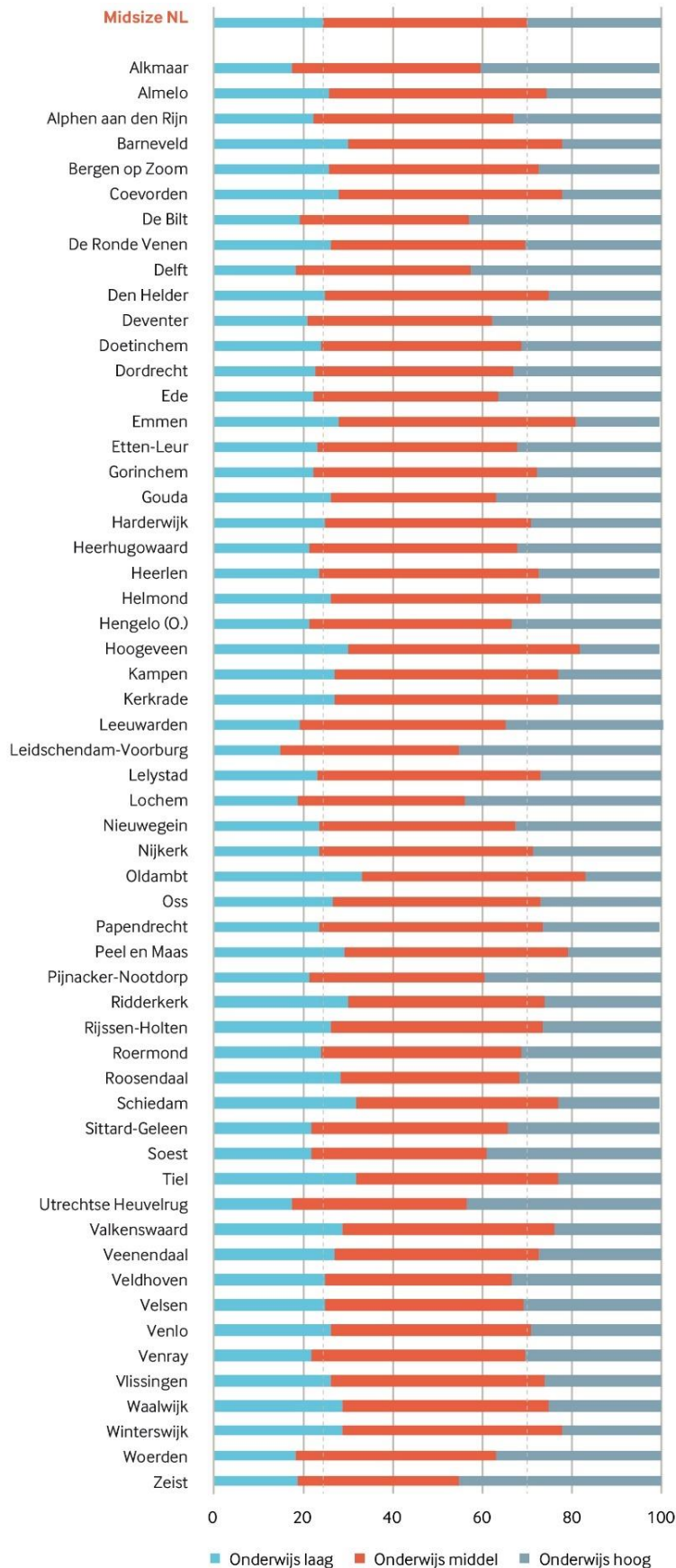
22

Ook in de top-tien gemeenten met een lage arbeidsparticipatie staan relatief veel grenssteden. De hoogste arbeidsparticipatie vinden we steden waar relatief veel gelovigen mensen wonen zijn zoals in Barneveld, Rijssen-Holten en Kampen. De gemiddelde bruto arbeidsparticipatie van de middelgrote steden wijkt nauwelijks af van het gemiddelde van de vier grootste steden en is met 69,6 procent lager dan het landelijk gemiddelde van 70,1 procent.

Tabel 2.3: Top-tien gemeenten met het hoogste en laagste bruto arbeidsparticipatie

	Gemeente	Arbeidsparticipatie		Arbeidsparticipatie
1	Pijnacker-Nootdorp	75,5	Kerkrade	62,4
2	Alphen aan den Rijn	72,5	Heerlen	63,2
3	Woerden	72,5	Oldambt	64,0
4	Kampen	72,4	Sittard-Geleen	64,1
5	Rijssen-Holten	72,4	Almelo	65,7
6	Barneveld	72,4	Emmen	66,3
7	Peel en Maas	72,1	Roermond	66,9
8	Deventer	72,0	Venlo	67,1
9	Veenendaal	72,0	Delft	67,7
10	Harderwijk	71,8	Lelystad	67,8
	Midsize NL	69,6		
	G4	69,9		
	NL	70,1		

Figuur 2.6: Opleidingsniveau uitgesplitst naar laag, middelbaar en hoog opgeleid

2.3 Woon- en leefomgeving

Gemiddelde woningwaarde

De aantrekkelijkheid van een woongemeente is zichtbaar in de gemiddelde woningwaarde (WOZ-waarde) in een gemeente. In dit onderzoek is de gemiddelde woningwaarde van het jaar 2014 genomen. De gemiddelde woningwaarde van alle middelgrote steden is 206 duizend euro per woning. Dit ligt iets onder het landelijke gemiddelde van 211 duizend euro per woning, maar duidelijk boven het gemiddelde in de G4 met 198 duizend euro per woning.

Figuur 2.7 laat de verschillen in de gemiddelde WOZ-waarde van de gemeenten zien. De steden met de hoogste gemiddelde woningwaarden liggen allemaal in de Utrechtse regio: De Bilt, Utrechtse Heuvelrug, Zeist en De Ronde Venen. Terwijl met name steden langs de Belgische of Duitse grens de laagste gemiddelde woningwaarde kennen: Oldambt, Kerkrade en Heerlen. Deze indicator hangt in zekere mate samen met steden die te maken hebben met krimp. Door de krimpende bevolking is er meer aanbod dan vraag naar woningen waardoor de woningwaarde onder druk komt te staan.

De gemiddelde WOZ-waarde van woningen is in 2016 voor het eerst sinds 2010 weer gestegen.⁸ Op 1 januari 2016 bedraagt de gemiddelde WOZ-waarde 209 duizend euro, waarmee deze 1,5 procent hoger ligt dan een jaar eerder. Diagonaal door Nederland ligt een aaneengesloten gebied met relatief hoge woningwaarden (hoger dan 300 duizend euro): van het noordwesten van de Randstad (Haarlem en Amsterdam) tot aan Zuidoost-Brabant (regio Eindhoven).⁹ In de provincie Utrecht is de gemiddelde woningwaarde met 243 duizend euro het hoogst, gevolgd door Noord-Holland (240) en Noord-Brabant (227). De provincie Groningen heeft met gemiddeld 155 duizend euro per woning de laagste gemiddelde WOZ-waarde. Met een stijging van 3,4 procent van 2015 naar 2016 is de groei het sterkst in Noord-Holland. Ook in Limburg en Zuid-Holland stijgt de WOZ-waarde meer dan gemiddeld. In Gelderland en Groningen bleef de gemiddelde woningwaarde gelijk aan die van 2015.

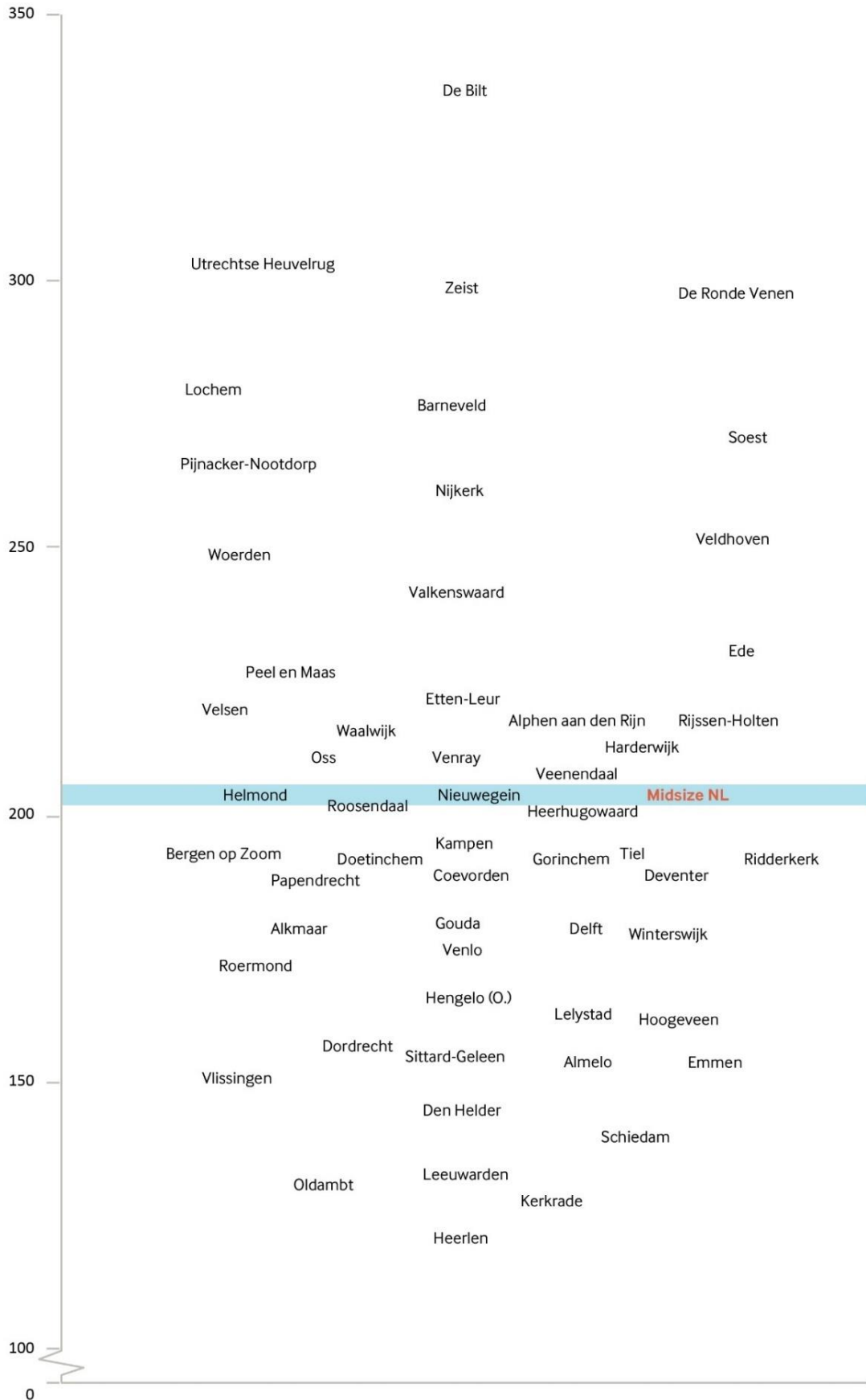
---

⁸ Centraal Bureau voor de Statistiek (2016) WOZ-waarde stijgt na jarenlange daling (gepubliceerd op 11 augustus 2016: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/32/woz-waarde-stijgt-na-jarenlange-daling>).

⁹ Ministerie van BZK *Cijfers over Wonen en Bouwen 2016*.

Figuur 2.7: Gemiddelde WOZ-waarden in de middelgrote gemeenten

Woningvoorraad

In de samenstelling van de woningvoorraad wordt een onderscheid gemaakt tussen koopwoningen, particulieren huurwoningen en sociale huurwoningen (zie tabel 2.4). Over het algemeen is het aandeel koopwoningen het hoogst in de kleinere plattelandsgemeenten en het laagst in de grotere steden. Het hoogste percentage sociale huurwoningen vinden we terug in steden waar ook de arbeidsparticipatie laag is en/of de werkloosheid hoog zoals in Heerlen, Almelo en Schiedam. De particulieren huursector is het sterkst vertegenwoordigd in Leidschendam-Voorburg, Leeuwarden en Soest.

De gemiddelde verdeling koop- en huur woningen van de middelgrote stede komt in de buurt van het landelijke gemiddelde. Alhoewel het percentage koopwoningen landelijk (64%) iets hoger ligt dan het percentage van de middelgrote steden (59%). In de vier grootste steden ligt het percentage koopwoningen op 38 procent vergelijkbaar met het percentage sociale huurwoningen. In de middelgrote steden is het percentage sociale huur met 29 procent beduidend lager dan in de grote steden.

Tabel 2.4: Top-tien gemeenten met het hoogste percentage koopwoningen, particulieren huurwoningen en sociale huurwoningen

	Gemeente	Koop		Particulieren huur		Sociale huur
1	Peel en Maas	72	Leidschendam-Voorburg	20	Delft	47
2	Rijssen-Holtén	70	Leeuwarden	18	Gorinchem	44
3	Lochem	70	Soest	18	Ridderkerk	40
4	Coevorden	69	De Bilt	16	Den Helder	39
5	Heerhugowaard	69	Schiedam	16	Helmond	38
6	Pijnacker-Nootdorp	69	Utrechtse Heuvelrug	16	Heerlen	37
7	Winterswijk	68	Heerlen	16	Tiel	37
8	Woerden	67	Zeist	16	Almelo	36
9	Veldhoven	67	Harderwijk	15	Velsen	35
10	Barneveld	67	Kerkrade	15	Schiedam	35
	Midsize NL	59		12		29
	G4	38		24		38
	NL	64		11		25

Dichtheid

In dit onderzoek gebruiken we de omgevingsadressendichtheid per vierkante kilometer van 2016.¹⁰ De dichtheid is het hoogst voor de middelgrote steden gelegen in de Randstad. Buiten de Randstad is de adressendichtheid hoog in Leeuwarden en in Vlissingen. De steden met een lagere dichtheid liggen over het algemeen buiten de Randstad (met uitzondering van De Ronde Venen). Het gemiddelde omgevingsadressendichtheid van de middelgrote steden is met 1.568 adressen per vierkante kilometer hoger dan het landelijke gemiddelde van 1.081 adressen. Tabel 2.5 geeft een overzicht van de tien gemeenten met de hoogste en laagste adressendichtheid.

Tabel 2.5: Top-tien gemeenten met het hoogste en laagste adressendichtheid

	Gemeente	Dichtheid		Dichtheid
1	Delft	3.472	Coevorden	491
2	Schiedam	3.269	Peel en Maas	564
3	Leidschendam-Voorburg	2.839	Lochem	595
4	Dordrecht	2.520	Utrechtse Heuvelrug	760
5	Gouda	2.458	Barneveld	810
6	Alkmaar	2.218	Oldambt	835
7	Leeuwarden	2.209	Emmen	842
8	Veenendaal	2.125	De Ronde Venen	850
9	Vlissingen	1.895	Venray	1001
10	Nieuwegein	1.892	Nijkerk	1066
	Midsized NL	1.568		
	G4	4.530		
	NL	1.081		

27

Centrumfunctie

In hoeverre een stad een centrumfunctie heeft, is bepaald aan de hand van gegevens van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Alle Nederlandse gemeenten zijn op een schaal van 1 (geen centrumfunctie), 2 (weinig centrumfunctie), 3 (redelijke centrumfunctie) tot 4 (sterke centrumfunctie) geclassificeerd op het kenmerk 'centrumfunctie'. De classificatie wordt onder andere gebruikt om de bekostiging van gemeenten te differentiëren. Steden met een sterke centrumfunctie krijgen meer geld per inwoner uit het Gemeentefonds dan gemeenten zonder een centrumfunctie. Of een stad een centrumfunctie heeft, hangt sterk samen met het aantal inwoners en/of de regionale functie van de stad. Steden zoals Vlissingen, Tiel, Zutphen en Gorinchem met minder dan 500 duizend inwoners zijn relatief klein, maar hebben wel een centrumfunctie voor de gemeenten en dorpen in de bredere regio. Steden die in mindere mate een centrumfunctie hebben zijn meestal gelegen in de nabijheid van een grotere stad, zoals bijvoorbeeld de gemeente Pijnacker-Nootdorp (omringd door Den Haag, Rotterdam en Delft) en Papendrecht (naast Dordrecht).

¹⁰ De omgevingsadressendichtheid is het gemiddeld aantal adressen per km² dat een adres binnen zijn omgeving heeft. Als omgeving van een adres wordt een cirkel aangehouden met een straal van 1 km rondom dat adres. De maatstaf beoogt de mate van concentratie van menselijke activiteiten (wonen, werken, schoolgaan, winkelen, uitgaan, etc.) in een gebied weer te geven.

3 Richtinggevende opgaven voor middelgrote steden

In dit hoofdstuk bespreken we achttien richtinggevende opgaven die – naast het eigen profiel – gebruikt kunnen worden om een eigen strategie te ontwikkelen. De opgaven hebben als kenmerk dat zij bijvoorbeeld de sterke kenmerken van de middelgrote stad als woonstad (minder overlast, congestie, geluids-overlast, luchtvervuiling, criminaliteit, werkloosheid, nabijheid natuur) verder kunnen versterken. Dat zou kunnen leiden tot de keuze om in de eigen strategie vooral in te zetten op de richtinggevende opgaven zoals 'quality of life' en/of 'een passend woonaanbod'. Omdat de middelgrote steden vaak niet langer een complete stad kunnen zijn, is een mogelijke strategie om veel vaker en intensiever met andere regiogemeenten te gaan samenwerken om weliswaar geen complete stad te zijn, maar wél een complete regio. Richtinggevende opgaven om een dergelijke strategie verder te concretiseren zijn: 'het organiseren van regionale netwerkkracht', 'het focussen op het *daily urban system*' of 'het optimaliseren van de regionale samenwerking' zonder de culturele identiteiten in de regio uit het oog te verliezen. Het 'kiezen van specialisaties', 'het versterken van complementariteit' en/of 'het verbeteren van de werking van de arbeidsmarkt' zijn bijvoorbeeld elementen om een eigen strategie uit te werken om de eigen economische kracht van de middelgrote stad te versterken. Het concretiseren van een strategie om de economische kracht te versterken, zal voor vele steden zinvol zijn. Immers uit paragraaf 2.2 blijkt dat in een aantal steden de werkgelegenheid sterk gegroeid is, maar dat in andere middelgrote steden juist veel arbeidsplaatsen verloren zijn gegaan. Ook kan het nog beter mobiliseren en benutten van de eigen lokale kracht een onderdeel zijn van de eigen strategie.

28

In dit hoofdstuk beschrijven we verschillende richtinggevende opgaven die men in een combinatie van meerdere richtinggevende opgaven - die bij het eigen profiel, de lokale situatie en de eigen mogelijkheden passen - verder kan invullen en uitwerken. De richtinggevende opgaven zijn daarbij geen blauwdruk, routekaart of recept die de middelgrote steden zonder meer kunnen gebruiken. Zij dienen louter als inspiratiebron om eigen keuzes te maken en die in een eigen strategie verder uit te werken en te concretiseren.

3.1 Inzetten op quality of life

De huidige én toekomstige inwoners van de middelgrote gemeenten stellen steeds hogere eisen aan de kwaliteit van hun woon- en leefomgeving. Mensen kiezen in toenemende mate hun woonplaats op grond van de *quality of living*, vanwege het gemak dat zij er werk, gezin, sport en ontspanning kunnen combineren en de mogelijkheid om van daaruit banen te kunnen bereiken. Dit geldt in het bijzonder voor jongeren, alleenstaanden, hoogopgeleiden, stellen en kenniswerkers. Onder de *quality of life* hoort het verbeteren van de woon- en leefmilieus (meer groen, parken, natuur, water en minder asfalt en stenen) en het versterken van de voorzieningen (luxe winkels en restaurants, cultuur, uitgaansmogelijkheden e.d.).¹¹ Het vergroenen van de stad en het beter benutten van het bestaande groen in de stad en omgeving ten behoeve van recreatie en toerisme kan hieronder worden gerekend. Daarnaast is het creëren van een grotere variëteit aan woningen, woontypen, woonvormen en woonwerkmogelijkheden een belangrijke opgave. Een hoge standaard van woon- en leefkwaliteit wordt ook bepaald door facto-

¹¹ Henri de Groot, Gerard Marlet, Coen Teulings en Wouter Vermeulen, *Stad en Land*, CPB/Atlas Nederlandse Gemeenten, Den Haag, 2010; Gerard Marlet, *De aantrekkelijke stad. Moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden*, Utrecht, 2009.

ren zoals veilige en schone woon- en leefomgeving. De 'spirit' van middelgrote steden laat zich betrapen in de wijken, (industriële) monumenten, de architectuur, de fysiek-economische infrastructuur en de aanwezige voorzieningen voor recreatie, ontspanning en cultuur in de stad. Bij de goede woon-en leefomgeving hoort een eigen identiteit om aantrekkelijk te zijn voor de drie B's: bewoners, bedrijven en bezoekers. De steden staan voor de uitdaging om de drie B's aan zich te binden. Nu kiezen veel hoogopgeleide kenniswerkers ervoor om naar de Randstad of naar de grotere steden te verhuizen en daar na hun studie te blijven wonen. Middelgrote steden kunnen deze kenniswerkers (terug) lokken met een hoge levenskwaliteit. Hierbij is het echter wel een voorwaarde dat er in de regio ook arbeidsmarkt-kansen zijn. Op deze manier kan een eventuele *braindrain* van hoogopgeleiden uit bepaalde delen van het land worden voorkomen.

3.2 Zorgen voor een passend woningaanbod

Gezien de snel wijzigende bevolkings- en huishoudsamenstelling is het veranderen, verbeteren, aanpassen en transformeren van de *bestaande* woningvoorraad een grotere opgave dan het bouwen van meer *nieuwe* woningen. Bij het verbeteren en aanpassen hoort het aanzienlijk reduceren van de CO₂-uitstoot van woningen (isolatie, geen gebruik van gas meer in woningen, zonnepanelen, gebruik van geothermie, warmtepompen e.d.). Ook dit is lastiger te realiseren in bestaande woningen (zeker in een historisch stadscentrum van een middelgrote stad) dan in nieuwbouwwoningen. Het is daarbij verre van eenvoudig om de woon- en leefomgevingen met voldoende tempo en ambitie te verbeteren. De budgetten ter ondersteuning van markt-, corporatie- en gemeentelijke investeringen zoals stedelijke vernieuwing woningbouw of lokale sleutelprojecten zijn verdwenen. De bewoners zullen in belangrijker mate zelf de nieuwbouw, verbeteringen en transformaties in hun woningen moeten zien te realiseren. De lokale kracht van middelgrote gemeenten kan hierbij het verschil maken. Het moet echter ook niet worden uitgesloten dat tekortschietende financiële middelen bij burgers, eenpersoonshuishoudens, corporaties en middelgrote gemeenten een rem zetten op de strategisch noodzakelijke verdere verbetering van de woon- en leefomgeving.

29

Het is ook ingewikkeld om de woon- en leefomgevingen met voldoende tempo en ambitie te verbeteren en te transformeren omdat de toekomstige vraag moeilijk kan worden gekend. Er is een toekomstige vraag naar andere woningen vanwege de sterke toename van het aantal oudere (éénpersoons)huishoudens. Paragraaf 2.1 laat zien dat een groot aantal middelgrote steden een bovengemiddeld percentage ouderen huisvest. Dit heeft belangrijke gevolgen voor de woningmarkt. De bestaande woningen moeten geschikt worden gemaakt voor oudere bewoners die met lichamelijke beperkingen worden geconfronteerd (zoals huizen drempelloos maken, aanpassen van toilet en badkamer, installeren van trapliften, installeren domotica). Het is ook denkbaar dat door de grotere groep ouderen de vraag naar meer alternatieve woonvormen toeneemt, zoals kangoeroewoningen (waarbij twee of drie generaties in hetzelfde huis wonen), levensloopbestendige flexibel indeelbare woningen, speciale 'multi-single'-woningen (waarin oudere alleenstaanden voor elkaar kunnen zorgen) en 'centraal wonen'-projecten (waar ouderen gemeenschappelijk gebruik kunnen maken van woonruimte en voorzieningen). Als de gevraagde woningen beschikbaar zijn, kunnen diverse middelgrote gemeenten voor de ouderen aantrekkelijk zijn omdat men in een rustige en groene omgeving gespecialiseerde kleinschalige zorgvoorzieningen kan aanbieden.

3.3 Focus op de vitale binnenstad

De aantrekkingskracht van de stad wordt in belangrijke mate verklaard door de vitale binnenstad met allerlei voorzieningen, vele consumptiemogelijkheden (luke winkels, luke restaurants) en belevingsmogelijkheden (cultuur, uitgangsmogelijkheden, evenementen). Veel, diverse en hoogwaardige consumentendiensten bestaan bij de gratie van de massa en de dichtheid van de stad. De vergrijzing doet niets af aan deze consumenten aantrekkelijkheid van de stad. Integendeel. Juist gepensioneerden geven een groter deel van hun inkomen uit aan consumptie dan bijvoorbeeld de groep inwoners tussen de 35 en 50 jaar. De kwaliteit van de binnenstad is derhalve belangrijk voor middelgrote steden. Het maakt de stad aantrekkelijk, is een belangrijke plek voor ontmoeting en is bepalend voor de identiteit van de stad. De afgelopen jaren is de winkelleegstand in de meeste middelgrote steden gegroeid door zowel economische conjunctuur als de maatschappelijke veranderingen. De leegstand is het gevolg van een te hoge productie van meters in het verleden, de trek van consumenten naar de grote stad en omdat steeds meer mensen online kopen. Als reactie op de leegstand van winkels zetten veel gemeenten in op een compactere binnenstad waarin de winkels zich concentreren in een beperkt aantal straten om op deze manier een levendig gebied te creëren.¹² In binnensteden ligt de focus minder eenzijdig op de winkelfunctie maar wordt er steeds vaker een combinatie van winkelen, wonen, werken, cultuur en horeca nagestreefd.¹³ Binnensteden van de toekomst hebben veel te bieden: leren, werken, wonen, verzorgen, ontmoeten, verrast worden en plezier hebben. Ook winkelen blijft belangrijk, maar is niet (meer) genoeg om binnensteden aantrekkelijk te houden. Leegstaande winkels kunnen gebruikt worden om een grotere mix van functies te ontwikkelen, voor start-ups, pop-ups, galerieën en andere culturele voorzieningen om op deze manier een levendige en vitale binnenstad te creëren. Er zijn echter belangrijke verschillen tussen binnensteden onderling: de functionele opgave voor de binnenstad varieert sterk per binnenstadsprofiel.¹⁴ Het hangt er van af of de binnenstad regionaal of lokaal voorzienend is en of de binnenstad in een stedelijke regio ligt met een economische of demografische druk omdat hier meer kansen zijn voor functiemenging.

30

3.4 Goede bereikbaarheid prioriteit

Bereikbaarheid en de kwaliteit van fysieke maar ook virtuele verbindingen is bepalend voor de aantrekkelijkheid van de middelgrote stad. In toenemende mate zoeken de mensen de beste woon- en leefomgeving passend bij de fase in hun leven en kijken van daaruit welke banen bereikbaar zijn. Goede verbindingen binnen en tussen stedelijke regio's vergroten het banenbereik en vergroten daarmee ook de arbeidsmarktkansen. Om maximaal gebruik te kunnen maken van de voordelen van de andere steden in de regio is het van belang dat de kriskras verbindingen goed zijn. De middelgrote steden kunnen hun ontwikkelmogelijkheden vergroten als zij de kwaliteit, de variatie van modaliteiten (fiets, trams, lightrail, trein, bus, auto) en de frequentie met moderne verkeers- en vervoerssystemen weten te vergroten. Door het succes van de stad wordt het steeds drukker, met vastlopende verkeersstromen binnen de stadsgrenzen tot gevolg. Auto- en fietsfiles en overvol openbaar vervoer zijn nu al aan de orde van de dag. Daar komt bij dat technologische ontwikkelingen, veranderingen in stedelijk ruimtegebruik, knellende klimaatdoelen en een grotere behoefte van mensen aan flexibiliteit, invloed hebben op de bereikbaarheid in stedelijke regio's. Om functies in stedelijke regio's ook in de toekomst bereikbaar te houden,

¹² Platform31, *Experiment Aangename Aanloopstraten*, Den Haag, 2016.

¹³ Arjan Raatgever (red.), *Winkelgebied van de toekomst. Bouwstenen voor publiek-private samenwerking*, Platform31, Den Haag, 2014.

¹⁴ David Evers, Joost Tennekes en Frank van Dongen, *De Veerkrachtige Binnenstad*, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2015.

pleit de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) voor de ontwikkeling van beleid dat zich integraal richt op het doel van bereikbaarheid: mensen de mogelijkheid bieden om binnen een acceptabele reistijd zo veel mogelijk activiteiten te ontplooiën.¹⁵ In het advies worden aanbevelingen gegeven aan het ministerie van Infrastructuur en Milieu om de bereikbaarheid van stedelijke regio's te verbeteren.

3.5 Organiseren van regionale netwerkkracht

De dichtheid en massa van de grote steden brengt agglomeratievoordelen met zich mee die middelgrote steden missen. Het belang van massa en dichtheid voor clustering van economische activiteit laat zich onder meer verklaren door de begrippen *learning*, *sharing* en *matching*. Bij *learning* gaat het om de kennisuitwisseling tussen mensen. Dit lukt beter in dichtbevolkte gebieden waar veelvuldig toevallige contacten plaatsvinden. Vanuit die toevallige contacten ontstaan nieuwe ideeën die vaak een bron zijn voor innovatie en zo leiden tot economische groei en ontwikkeling. *Sharing* betreft het delen van 'inputs' zoals kennis en arbeidskracht. In dichtbevolkte gebieden is er meer kennis en een grotere beroepsbevolking. Daardoor is specialisatie en arbeidsdeling mogelijk, waardoor de arbeidsproductiviteit toeneemt. Een hogere (arbeids)productiviteit komt tot uiting in een snellere groei, een betere ontwikkeling van de werkgelegenheid en een hogere toegevoegde waarde per inwoner. Uit internationale studies kan geconcludeerd worden dat bedrijven en mensen in steden en stedelijke regio's 2 tot 10 procent productiever zijn bij een verdubbeling van de dichtheid. Voor Nederland lijkt te gelden dat een twee keer zo hoge dichtheid tot 2 tot 5 procent hogere productiviteit leidt.¹⁶ *Matching* behelst de aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Hoe meer massa en concentratie van beide, hoe beter er te 'matchen' valt. De afgelopen jaren is het steeds gebruikelijker geworden dat beide partners werken en dus ook beiden een geschikte baan moeten kunnen vinden binnen een acceptabele reisafstand.¹⁷ Dit is in het voordeel van stedelijke regio's omdat er hier een grotere kans is dat beide partners een baan kunnen vinden. De combinatie van *learning*, *sharing* en *matching* maakt steden de groeimotor van economische ontwikkeling die tot uitdrukking komt in de arbeidsproductiviteit die door de massa en dichtheid in grotere steden of stedelijke regio's hoger ligt dan in kleinere steden.¹⁸ Voor de relatief kleine steden in Nederland ligt de uitdaging om de agglomeratievoordelen te behalen door samen op te trekken met andere steden in hun regio. Door de Nederlandse polycentrische structuur kunnen (middelgrote) steden hun omvang niet zomaar en zeker niet snel verdubbelen. De middelgrote steden moeten het niet zozeer hebben van agglomeratiekracht maar van netwerkkracht.

De opgave voor de middelgrote steden is om zichzelf te zien als onderdeel van een netwerk waaraan iedereen zijn eigen bijdrage levert. Een netwerk dat zijn kracht ontleent aan de onderlinge complementariteiten en niet aan het zo lang mogelijk vasthouden aan voorzieningen in allerlei gemeenten en kernen. De middelgrote gemeenten en hun regio's moeten weten wat hun eigen sterkten en zwakten zijn (*understanding size*) om vervolgens slimme allianties aan te gaan met andere steden en regio's. Samen kunnen middelgrote gemeenten en regio's krachten bundelen, dan wel kwaliteiten 'lenen' van elkaar (*borrowed qualities*). Om te kunnen bepalen welke kwaliteiten kunnen worden geleend, moet het eigen regionale sociaaleconomische 'systeem' gekend en begrepen worden. Voor alle middelgrote steden is

31

¹⁵ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli), *De toekomst van de stad. De kracht van nieuwe verbindingen*, Den Haag, 2014.

¹⁶ Roderik Ponds & Otto Raspe, *Agglomeratievoordelen en de REOS; position paper*, Atlas voor gemeenten, Utrecht, 2015, blz. 17 – 23; Centraal Planbureau en Planbureau voor de Leefomgeving, *De economie van de stad*, Den Haag, 2015, blz. 6 en 19.

¹⁷ Edith de Meester, Clara H. Mulder en Joos Droogleeveer Fortuijn, 'Time spent in paid work by women and men in urban and less urban contexts in the Netherlands', in: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 98, 2007, blz. 585 - 602.

¹⁸ Henri de Groot, 'Verstedelijking en economische dynamiek', in: Ruud Dorenbos, Wim Hafkamp, Joost van Hoorn (red.), *De stad kennen, de stad maken: De economische stad*, Den Haag, 2016, blz. 3-12. Duranton & Puga (2004), 'Micro-foundations of urban agglomeration economies', in: *Handbook of regional and urban economics 4*, Henderson & Thisse (eds.): 2063-2117.

dit een unieke analyse. Pas als duidelijk is of en waar agglomeratie-effecten zich (niet) binnen eigen contouren voordoen en hoe het regionale systeem kan worden versterkt, kan gezocht worden naar verbindingen, samenwerkingspartners, en het vergroten van de complementariteit. Door het organiseren van netwerkkracht kunnen middelgrote steden – afhankelijk van hun ligging – beter profiteren van de nabijheid van andere steden en op deze manier gezamenlijk agglomeratievoordelen behalen.¹⁹ De steden kunnen massa oftewel draagvlak lenen van de andere steden in het netwerk (*borrowed size*) maar kunnen van elkaar ook functies lenen (*borrowed function*). Steden maken in dit geval gebruik van de aanwezigheid van (gespecialiseerde) functies in een nabijgelegen stad en kunnen op deze manier een complementair aanbod van functies (wonen, werken, winkelen, cultuur, zorg, sport) aanbieden.²⁰ Daarbij is het wel zaak om niet naïef te zijn. Er moet wel iets te lenen zijn en uitlenen moet ook aantrekkelijk zijn. En met te veel eenvormigheid (vele steden kennen soortgelijke campussen, brainports, en logistieke overslagplaatsen e.d.) zijn niet of nauwelijks functies van elkaar te lenen. Dit vraagt dus om regionale afstemming.

3.6 Focus op het daily urban system in de eigen strategie

Het organiseren van regionale netwerkkracht vraagt om goede connectiviteit in de regio om gebruik te kunnen maken van elkaars voorzieningen, instituties, kennis en human resources. Steden kunnen alleen van elkaars nabijheid profiteren en functies van elkaar lenen als de reistijd niet te lang is. Een goede infrastructuur en connectiviteit kan gedeeltelijk een substituut zijn voor massa en dichtheid, omdat kriskras verbindingen tussen en binnen stedelijke regio's het mogelijk maken om draagvlak en functies te lenen. De bereidheid van mensen om te reizen voor voorzieningen is sterk afhankelijk van het type voorziening. Zo zijn mensen bereid om langer te reizen voor een bezoek aan het theater of een poppodium dan voor een bezoek aan een bioscoop.

32

De netwerkkracht valt het beste te organiseren in het *daily urban system*. Het *daily urban system* is het geografische gebied waarbinnen de meeste inwoners wonen, werken, recreëren en van voorzieningen (winkels, onderwijs, zorg, sport en cultuur) gebruik maken. Dit geografische gebied overstijgt de gemeentegrenzen en doorkruist vaak de provinciegrenzen. Op diverse manieren kan de dagelijkse reikwijdte van activiteiten bepaald worden en dit leidt dan ook tot verschillende afbakeningen. In een studie naar de veranderende geografie van Nederland is het dagelijkse verplaatsingsgedrag en de verhuizingen van mensen en banen in de afgelopen vijftien jaar in kaart gebracht. Op basis van deze uitgebreide analyse zijn 25 *daily urban systems* gedefinieerd die in de loop van tijd steeds verder zijn uitgedijd door toegenomen mobiliteit.²¹ De OECD onderscheidt 35 functionele stedelijke regio's, de Atlas voor Gemeenten komt tot 57 *daily urban systems* en de Rabobank onderscheidt op basis van het dagelijkse betalingsverkeer 105 *daily urban systems* in Nederland. Kortom, *daily urban systems* zijn niet duidelijk afgebakend en vallen niet binnen een strak omlijnd kader.

Het schaalniveau van het *daily urban system* is het niveau om regionale netwerkkracht te organiseren. Op dit niveau kunnen maatschappelijke organisaties, onderwijs- en onderzoeksinstituten, ondernemers en burgers (*quadruple helix*) elkaar kennen, interacteren en gezamenlijk de netwerkkracht ontwikkelen. Dit is bovendien een stimulans om minder verkokerd te denken en te werken, om de opgaven

¹⁹ Edith de Meester, Clara H. Mulder en Joos Droogleeveer Fortuijn, *op. cit.*

²⁰ Frank van Oort, Evert Meijers, Mark Thissen, Marloes Hoogerbrugge en Martijn Burger, *De concurrentiepositie van Nederlandse steden. Van agglomeratiekracht naar netwerkkracht*, Platform31, Den Haag, 2015.

²¹ P. Tordoir, A. Poorthuis en P. Renooy, *De veranderende geografie van Nederland. De opgaven op mesoniveau*, Regioplan/Atelier Tordoir, Amsterdam, 2015.

meer integraal aan te pakken, om meer grensontkennend te denken en te doen, om veerkracht en aanpassingsvermogen te vergroten en om verder te kijken dan de traditionele beleidsinstrumenten van ruimtelijke ordening en economie.

3.7 Optimaliseren van de regionale samenwerking

In theorie kan regionale samenwerking middelgrote steden veel winst opleveren. Samen sterk klinkt op papier heel goed, maar blijkt in de praktijk vaak gecompliceerd. De toekomst van de middelgrote stad is meer dan ooit verbonden met haar positie in de regio en afhankelijk van de verbindingskracht die de steden kunnen organiseren. Een gezamenlijke ambitie of visie heeft een positieve invloed op een effectieve regionale samenwerking, omdat er dan meer (bestuurlijk) draagvlak is om regionaal samen te werken. Deze regionale samenwerking wordt ook bepaald door de aan- of afwezigheid van kritische massa, houding en gedrag van bestuurders, en de taak of rol van de grotere stad. Ondanks het verzet van bestuurders en overheidsmanagers tegen de bestuurlijke spaghetti en tegen de bestuurlijke drukte en de voortdurend de kop opstekende wens van méér congruentie, ontstaan steeds nieuwe stelsels die overlappen met en ingrijpen op het bestaande stelsel.

Uit de praktijk blijkt dat dit niet altijd even makkelijk is. Zo stuitte de fusie van de theaters van Hengelo en Enschede in 2016 nog op bestuurlijke weerstand.²² Ook al zijn de wethouders het erover eens dat zij moeten samenwerken om de culturele voorzieningen in stand te houden, blijft het lastig als dit ten koste dreigt te gaan van het plaatselijke theater. De pop-podia in beide gemeenten hebben echter wel besloten om intensief te gaan samenwerken. Uiteindelijk willen ze groeien naar één podiumorganisatie met één aansturing.²³

De kracht van het regionaal samenwerken zit in het snel en slim schakelen tussen de verschillende schaalniveaus. Het belang van flexibiliteit in regionale samenwerking staat hierbij voorop. Dit vraagt om lichtere vormen van samenwerking waarbij de partijen worden verbonden door de inhoud. In veel samenwerkingsverbanden gaat de discussie vaak niet meer over wat de partijen onderling bindt, maar wie waarover gaat. In de praktijk leidt dit vaak tot strikte taakverdeling en gescheiden bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Op deze manier transformeert de onderlinge samenwerking geleidelijk tot een nieuwe bestuurslaag. Door voor een lichtere vorm van programmatische samenwerking te kiezen kan er worden voorkomen dat het te bureaucratisch wordt en kunnen tijdelijke arrangementen ontstaan waarin partijen onderlinge afspraken maken.²⁴

33

3.8 Bevorderen culturele integratie en regionale identiteitsvorming

Door de regionale identiteit te versterken en door culturele integratie te bevorderen, kan het voor lokale bestuurders eenvoudiger zijn om regionaal samen te werken, omdat hier meer draagvlak voor is onder de lokale kiezers. De culturele samenwerking kan versterkt worden door gezamenlijke marketing, welgekozen symbolen en iconen, streekproducten, gezamenlijke toeristische en recreatieve producten, het profileren van de regionale cultuur (Leeuwarden Cultuurstad), gezamenlijke kortingspassen, gezamenlijke huis-aan-huis bladen, regionale evenementen, en het voorbeeldgedrag van burgemeesters en wethouders in de samenwerking. Bij culturele integratie draait het om de identiteit van de regio en de mate

²² Tubantia 'Bokito-gedrag van Hengelo rond theaters ergert Enschedese wethouder', gepubliceerd op 7 maart 2016.

²³ RTV Oost 'Poppodia Metropool in Hengelo en Atak in Enschede gaan intensief samenwerken', gepubliceerd op 12 april 2016.

²⁴ Geert Teisman, *Licht in de samenwerking, hard in de uitvoering; praktijkadvies aan de U10*, Platform31, Den Haag, 2016.

waarin bewoners en bedrijven zich onderdeel voelen van de regio.²⁵ Het is belangrijk dat zij een regionale *mindset* krijgen en elkaar steeds meer weten te vinden. Voorbeelden van culturele samenwerking en integratie in stedelijke regio's zijn het kiezen van de nieuwe naam 'Rotterdam The Hague Airport' voor luchthaven Zestienhoven, het promoten van de hele Metropoolregio Amsterdam met Amsterdam Castle (Muiden) en Amsterdam Beach (Zandvoort).

3.9 Verkleinen mismatches op de arbeidsmarkt en betere werking arbeidsmarkt

Voor de middelgrote steden is het van belang om de arbeidsmarkt beter te laten werken,²⁶ om mismatches op de arbeidsmarkt te verminderen en om het aantal bijstandsgerechtigden te verkleinen. De kwaliteit en beschikbaarheid van de beroepsbevolking bepaald in sterke mate de economische presentaties van steden en regio's. Sommige middelgrote steden hebben te maken met hoge percentages werkloosheid en arbeidsongeschiktheid (zie paragraaf 2.2) en staan voor een forse opgave om dit terug te dringen. Het is niet eenvoudig om (langdurig) werklozen weer deel te laten nemen aan het arbeidsproces. In het bijzonder de noordelijke provincies hebben te maken met structurele werkloosheid en relatief weinig werkgelegenheid. Veel laaggeschoold werk is verdwenen en de flexibilisering van de arbeidsmarkt zorgt ervoor dat mensen bang zijn om een uitkeringssituatie te verruilen voor de ongewissheden van een flexibele baan. In recent onderzoek wordt vastgesteld dat bij gebrek aan een wenkend perspectief mensen wellicht (te) makkelijk blijven hangen in een uitkeringssituatie.²⁷

In alle stedelijke regio's en middelgrote steden worden groeikansen gemist door mismatches op de arbeidsmarkt. De mismatches doen zich op alle niveaus en in allerlei beroepen voor (wijkverpleegkundigen, procestechniek op mbo- en hbo-niveau, ICT-specialisten, in de maakindustrie et cetera et cetera). Om de mismatches te verminderen, kan gedacht worden aan het vergroten van de arbeidsmobiliteit (arbeidsbemiddeling voor een groter gebied dan de eigen arbeidsmarktregio, het afschaffen, verlagen of het effectiever vormgeven van de overdrachtsbelasting, de wachtlijsten en toewijzing van sociale huurwoningen minder een rem laten zijn om te verhuizen), het in kaart brengen van de vervangingsvraag en daar gericht voor opleiden, leerlingen ontmoedigen om bepaalde weinig kansrijke opleidingen te kiezen, nieuwe opleidingen of opleidingsmodules bevorderen of het (gedeeltelijk) vergoeden van woon- werk- verkeer.²⁸

Voor de onderkant van de arbeidsmarkt, de mensen in allerlei uitkeringen (1,7 miljoen Nederlanders waarvan een belangrijk deel in de middelgrote steden) en de grote groep Nederlanders die langs de kant van de arbeidsmarkt staan, zijn de volgende opties te overwegen om de arbeidsparticipatie te vergroten. Begeleiding, bemiddeling en controle op verplichtingen voor mensen met een kleine afstand tot

²⁵ Evert Meijers, Marloes Hoogerbrugge, Koen Hollander, *Strategic Knowledge and Research Agenda on Polycentric Metropolitan Areas*, Den Haag: European Metropolitan network Institute, 2012.

²⁶ Keuzes in het arbeidsmarktbeleid zijn grotendeels een normatieve afweging tussen herverdeling en economische efficiency. Zo heeft bijvoorbeeld het verlagen van de zorgtoeslag of het verkorten van de maximale WW-duur een positief effect op het arbeidsaanbod (en de werkgelegenheid), maar vergroot tegelijkertijd de inkomensrisico's en de inkomensongelijkheid. Centraal Planbureau, *Kansrijk arbeidsmarktbeleid*, Den Haag, 2016. Voor de onderkant van de arbeidsmarkt zijn dan ook politieke afwegingen: kiest men voor een relatief hoog (minimum)loon en een hoge werkloosheid aan de onderkant voor de arbeidsmarkt, voor meer gesubsidieerde arbeid, of voor meer minibanen, meer loonongelijkheid en daardoor meer 'regulier' werk? Marloes de Graaf-Zijl e.a., *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025*, Centraal Planbureau en Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag, juni 2015, blz. 7, 8.

²⁷ Radboud Engbersen en Matthijs Uyterlinde, *Regionale verschillen geduid, exploratief onderzoek naar hoog voorzieningengebruik in het sociale domein*, Platform31, Den Haag, 2017.

²⁸ Centraal Planbureau, *Literatuurstudie 'Effectiviteit van place-based beleid'*, uitgevoerd in opdracht van de werkgroep Agenda Stad, CPB Notitie, Den Haag, 22 december 2016, Fabian Dekker en Ferry Koster, *Mismatches op de arbeidsmarkt: tussen hype en realiteit*, MeJustice, 5 december 2016.

de arbeidsmarkt. Loonkostensubsidies en beschutte werkplaatsen (STiP- en perspectiefbanen) zijn effectief voor mensen met een grotere afstand tot de arbeidsmarkt of met een verstandelijke beperking (ongeveer 25 van de laagopgeleiden). Een belangrijke groep laagopgeleiden is laaggeletterd of heeft een taalachterstand zodat een grotere inzet op het versterken van de Nederlandse taalvaardigheid een optie is. In algemene zin is scholing alleen nuttig indien gericht op werkzoekenden met een grote kans op langdurige werkloosheid en is pas effectief op langere termijn. Klantmanagers die *evidence-based* weten te werken, die nieuwe aanpakken experimenteel toetsen en die de effecten van hun aanpakken systematisch monitoren/evalueren zijn ook een denkrichting.²⁹

3.10 Verbeteren van de vaardigheden van de beroepsbevolking

Daarbij is het opleidingsniveau van de beroepsbevolking een zeer belangrijke determinant van regionale en nationale economische groei. De hogere productiviteit van de agglomeratievoordelen wordt voor ongeveer de helft verklaard uit massa en dichtheid en voor de andere helft uit de vaardigheden van de beroepsbevolking. Daarbij is het gezien de onzekere economische ontwikkelingen, de snelheid van technologische ontwikkelingen en het langer moeten doorwerken van ouderen van het allergegrootste belang om véél meer aandacht te besteden aan permanente educatie.³⁰ Naar schatting zal ruim de helft van de kinderen die nu op de basisschool begint uiteindelijk een baan krijgen die op dit moment nog niet bestaat.

Om de vaardigheden van de potentiële beroepsbevolking te verbeteren, kan gedacht worden aan her-, bij- en omscholingen, het bevorderen van permanente educatie en het stimuleren van 21ste-eeuwse, niet-cognitieve vaardigheden (creativiteit, flexibiliteit, probleemoplossend vermogen, plannen, zelfdiscipline, sociale vaardigheden, kunnen samenwerken, leren 'leren'). Daarbij is het wenselijk dat er veel meer ruimte wordt geboden voor nieuwe en andere onderwijsvormen en dat er meer geëxperimenteerd kan worden binnen de nationale kaders. Voor de crisis gaf 60 tot 70 procent van de grote bedrijven aan dat hun toekomst en groeiperspectieven vooral worden bepaald door het succesvol kunnen aantrekken van goed opgeleide en gemotiveerde medewerkers. Recentelijk zien wij deze hoge scores weer terugkomen. De "war-on-talent" wordt weer de belangrijkste factor om succesvol te zijn. Zelfs in de crisis zagen wij de hardnekkige mismatches op de arbeidsmarkt en deze worden alleen maar weer duidelijker. Door een geoliede werking van de *quadruple helix* kan de arbeidsmarkt in de *daily urban systems* en in de arbeidsmarktregio's beter werken. Maar er is ook een bredere focus noodzakelijk dan het *daily urban system* of de arbeidsmarktregio, omdat de arbeidsmarkt een groter geografisch gebied beslaat. Vanuit dit besef kan bijvoorbeeld aan werkzoekenden en werkgevers geïntegreerde arbeidsmarktinformatie beschikbaar worden gesteld voor een véél groter gebied.

35

²⁹ Centraal Planbureau, *Kansrijk arbeidsmarktbeleid. Deel 2*, Den Haag, 2016; Centraal Planbureau, Literatuurstudie 'Effectiviteit van place-based beleid', op. cit, blz. 33, 35; Marloes de Graaf-Zijl e.a., op. cit, blz. 6; Arjen Edzes, Ruud Dorenbos, Jouke van Dijk, 'Bouwstenen voor de regionale arbeidsmarkt', in: Wim Hafkamp, Jos Koffijberg, Ton Rutjens, Geert Teisman, *De stad kennen, de stad maken: De economische stad*, Platform31, Kennis voor krachtige steden, Den Haag, 2015, blz. 22 – 30.

³⁰ Centraal Planbureau, Literatuurstudie 'Effectiviteit van place-based beleid', op. cit, Commissie Verdienvermogen & Vestigingsklimaat (Cie Noordanus), *Het nationale verdienvermogen en de cruciale rol van regio's*, s.l., december 2016. Henri de Groot, 'Verstedelijking en economische dynamiek', in: Wim Hafkamp, Jos Koffijberg, Ton Rutjens, Geert Teisman, *De stad kennen, de stad maken: De economische stad*, Platform31, Kennis voor krachtige steden, Den Haag, 2015. Anne Roeters, Jan-Dirk Vlasblom en Edith Josten, 'Groeierende onzekerheid? De toekomst van ons werk', in: Andries van den Broek e.a., *De toekomst tegemoet. Werken, leren, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later*, Sociaal en Cultureel Rapport 2016, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2016, blz. 76 – 107. WRR, *Naar een lerende economie*, Investeren in het verdienvermogen van Nederland, Den Haag Amsterdam, 2013. The Economist, *Learning and earning*, Leader en Special Report, 12 januari 2017.

3.11 Vergroten van het aanpassingsvermogen en de weerbaarheid

Omdat de toekomstige technologische en economische ontwikkelingen zeer onzeker zijn, is het van belang om de veerkracht van de regionale economie, de bedrijven en beroepsbevolking te vergoten (beter kennisdelen, gevarieerd en goed onderwijs, permanente educatie, om- en bijscholing, grotere arbeidsmobiliteit, betere werking arbeidsmarkt, cross-overs bevorderen tussen gerelateerde sectoren).³¹ Men moet met een lange termijn perspectief en met een lange termijn visie aansluiten bij de economische ontwikkeling, de dynamiek, het ondernemerschap, de innovativiteit en de sterke en zwakke punten van de eigen regio ('go with the flow'). Een sterk regionale optiek is daarbij van belang. Gefragmenteerde regio's zullen op termijn hun concurrentiepositie zien verslechteren. Om keuzes te kunnen maken in de strategie van slimme specialisatie of diversificatie, het stimuleren van stuwende of verzorgende bedrijven en het bevorderen van de juiste vaardigheden van de eigen beroepsbevolking is gedegen kennis nodig van de regionale kenmerken en van de relaties tussen technologieën.³² Met deze kennis kunnen het regionale ecosysteem en de interactiemilieus versterkt worden (versterken van productielandschappen, verbindingen tussen technologieën, de inzet op circulaire economie en met *human capital* agenda's).³³ Het opbouwen van duurzame relaties met ondernemers, onderwijs- en kennisinstellingen (*triple helix*) hoort daar bij.

3.12 Versterk specifieke sterktes en specialisaties

36

Het is belangrijk dat middelgrote steden zichzelf de vraag stellen waarin zij zich onderscheiden van andere steden. Middelgrote gemeenten en hun regio's kunnen aan kracht winnen door een duidelijke focus te kiezen en meer van hun eigen specifieke sterktes uit te gaan. Dit maakt het ook mogelijk om complementaire verbindingen en netwerken aan te gaan met andere steden en regio's. En dit biedt juist de mogelijkheid om het gebrek aan massa, dichtheid en urbanisatievoordelen te compenseren. Het kennen en benutten van het DNA van de middelgrote stad vormt de basis voor een sterke(re) positie in het regionale netwerk. Het versterken van de complementariteit vormt een belangrijke uitdaging voor middelgrote steden: hoe kunnen zij samen een aantrekkelijk regionaal aanbod van economische functies, voorzieningen en woon- en leefmilieus creëren? Wel is het scherp vaststellen van de eigen specialisatie die aansluit bij het DNA, de sterke en zwakke punten van de eigen stad en regio verre van eenvoudig. Daarbij is de literatuur nog niet eenduidig welke strategieën effectief zijn om de regionale economie te versterken, om regionale specialisaties te bevorderen en over de mate en wijze van faciliterend of sturend overheidsbeleid.³⁴

3.13 Differentiëren en complementeren

Naast het versterken van de specialisaties is het van belang om het oog ook te richten op diversificatie. Daarbij wint de diversificatie aan kracht als zij zo veel mogelijk complementair is aan die van andere

³¹ WRR, Naar een lerende economie, *op. cit.*; Otto Raspe, *Trends in de regionale economie, Input voor de VNG-commissie Stedelijk Perspectief*, PBL, Den Haag, 7 maart 2014.

³² Centraal Planbureau, Literatuurstudie 'Effectiviteit van place-based beleid', *op. cit.*, blz. 11, 28. Zie voor een goed voorbeeld: O. Atzema, *Werkdocument De kracht van Oost-Nederland. Een economisch-geografische analyse*, Amsterdam e.a., 2016.

³³ Commissie Verdienvermogen & Vestigingsklimaat (Cie Noordanus), *op. cit.*, blz. 8,9. David Hamers, *De innovatieve stad. Hoe steden met slagkracht, maatwerk en leervermogen kunnen bijdragen aan economische, groene en sociale innovaties*. Planbureau voor de Leefomgeving. Achtergrondstudie, Den Haag, 2016. Overheden kunnen door jarenlange, systematische overheidssteun bepaalde economisch-technologische ontwikkelingen bevorderen. Internationale voorbeelden zijn te vinden in: Mariana Mazzucato, *De ondernemende staat. Waarom de markt niet zonder de overheid kan*, Amsterdam, 2015. Voor de komende decennia zou de aandacht uit kunnen gaan naar de transitie van de economie en samenleving naar een veel duurzamer systeem.

³⁴ Centraal Planbureau, *Literatuurstudie 'Effectiviteit van place-based beleid'*, CPB, Den Haag, 22 december 2016.

middelgrote gemeenten. Het blijkt dat gediversifieerde regio's beter geëquipeerd zijn om de mogelijkheden te benutten van nieuwe radicale technologische ontwikkelingen dan gespecialiseerde regio's. Diversificatie wint ook aan kracht als zij zo veel mogelijk complementair is aan die van andere gemeenten in de regio en van andere regio's. Het versterken van de complementariteit is mogelijk door een grotere rol aan infrastructurele en bestuurlijke verbindingen tussen stedelijke regio's te geven en door meer uit te gaan van de eigen kwaliteiten en het kennen en lenen van de burens (*understanding* en *borrowing size*). Goede kriskras verbindingen in en tussen de regio's zijn hiervoor onontbeerlijk. Maar ook allerlei vormen van virtuele, sociale en culturele connectiviteit.

Van eigenstandig economisch beleid van provincies, regio's, steden en middelgrote gemeenten is nog maar in beperkte mate sprake. Net zoals vele landen dezelfde speerpunten van economisch beleid hebben omarmd (ICT, duurzame energie, *life science*, milieutechnologie en nanotechnologie) is dit ook zichtbaar tussen de regio's en steden. Veel steden en regio's vertonen kopieergedrag en zetten massaal in op het creëren van economische *valleys* (denk aan health valley, food valley, energy valley, maintenance valley, seed valley et cetera), campussen of brainparks, maar ook aan logistieke hubs of het bevorderen van de creatieve industrie. Dit is opmerkelijk omdat de steden en regio's in steeds belangrijker mate van elkaar verschillen en je zou verwachten dat dit ook in de beleidsaccenten zichtbaar zou zijn. Toch zijn er ook wel richtingaanwijzers. De Commissie Noordanus breekt een lans om vanuit het specifieke, eigen ecosysteem van een regio tot een eigen regionaal-economische versnellingsagenda te komen.³⁵

3.14 Faciliteren en stimuleren van ondernemerschap

Om in te spelen op de structuurwijzigingen in de economie, op de verdergaande taakdifferentiatie, de toename van de persoonlijke dienstverlening en de behoefte aan nieuwe vormen van zorg in wijk en buurt is ondernemerschap van groot belang. Allerelei vormen van nieuw sociaal ondernemerschap doen zich voor onder allerlei begrippen: buurtzorg, buurtdiensten, buurtbedrijven, wijkontwikkelbedrijven, franchiseformules, coöperaties, duurzame energiedienstenbedrijven, stadslandbouw, buurtrestaurants, thuisafgehaald, huiskamerverkopen, allerlei vormen van ruilhandel en 'shared economy'. Door de toenemende welvaart, de kleiner wordende huishoudens, de verwachte groei van gemakdiensten, wellness, leisure, restaurants, cafés, en de noodzaak om meer zelf te gaan zorgen voor ondersteuning, (huishoudelijke) hulp en zorg is er ook sterke groei mogelijk voor persoonlijke dienstverlening in de lokale economie. Ook de transformatie naar een duurzame economie zal naar verwachting vooral van nieuwe ondernemers en allerlei starters komen. Sommige deskundigen zien zelfs, mede door de toekomstige mogelijkheden van 3D-printing, de kleinschalige industrie en het ambacht weer terugkeren in de (binnen)steden. Om op deze kansen in te spelen, zijn niet zozeer academici, hoger opgeleiden en creatieven nodig: ondernemerszin, klantgerichtheid, sociale vaardigheden en motivatie zijn voor mensen met allerlei opleidingen en achtergronden voldoende om de ondernemerskansen te benutten. Wel kunnen lagere lasten, minder belemmerende regels, goedkope bedrijfsruimtes, broedplaatsen, hotspots, experimenteerruimtes en locaties in de rafelranden van de stad de ontwikkeling van starters, zzp'ers en kleine bedrijven bevorderen.

Ook in middelgrote steden is het aantal zzp'ers de laatste jaren sterk toegenomen. Wel zijn er belangrijke verschillen in het aandeel zzp'ers in de beroepsbevolking tussen de middelgrote steden. Lokale beleidsmakers hebben in toenemende mate aandacht voor zzp'ers, maar het is nog een zoektocht hoe

³⁵ Commissie Verdienvermogen & Vestigingsklimaat (Cie Noordanus), *Het nationale verdienvermogen en de cruciale rol van regio's.*, SKBN, 2016.

zij verschillende zzp'ers het beste kunnen faciliteren. In een onderzoek naar het gemeentelijke beleid met betrekking tot zzp'ers wordt geconcludeerd dat er meer samenwerking wenselijk is tussen de economische en sociale zaken van de gemeenten. Gelet op het toenemende belang van zzp'ers in de lokale economieën, en daarmee ook de kwetsbaarheid in geval van economische neergang, is het van belang dat beide afdelingen meer kennis over zzp'ers met elkaar afwisselen zodat ze optimaal gefaciliteerd worden en er tijdig en effectief geanticipeerd kan worden op kansen en bedreigingen. De aantrekkelijke woonomgeving, de sectorstructuur en de leeftijdsopbouw van de beroepsbevolking zijn belangrijke verklaringen voor een relatief hoog aandeel zzp'ers in de beroepsbevolking.³⁶

De economische transitie en het bevorderen van ondernemerschap vraagt om meer mogelijkheden voor functiemenging. Op deze manier kunnen belemmeringen voor ondernemerschap in woonwijken verminderd worden en kan ook op binnenstedelijke bedrijventerreinen functiemenging worden gestimuleerd. En bestemmingsplannen kunnen een gemengde bestemming geven zodat er makkelijk, flexibel en multifunctioneel gewisseld kan worden tussen functies. Het loslaten van dit soort regels dient niet alleen om het ondernemerschap te bevorderen, maar kan ook leiden tot een gevarieerder gebruik en beeld van de middelgrote gemeente en regio.³⁷ Voor de middelgrote stad als broedplaats van innovatieve ontwikkelingen, creativiteit en startups is het van belang dat de stad ook letterlijk ruimte biedt voor betaalbare bedrijfs-, kantoor- en vergaderruimte, flexplekken, voor het huren van ateliers en studio's, voor kleinschalige bedrijvigheid en allerlei ontmoetingen. College van burgemeester en wethouders van een willekeurige middelgrote gemeente kan vrijstelling verlenen van de bestemmingsverplichting indien dat niet tot nadeel van derden leidt of als de ondernemer goede afspraken heeft gemaakt met de omwonenden.

38

Ondernemerschap kan ook worden bevorderd door ondernemers, starters, zzp'ers in het zonnetje te zetten en te waarderen. Het rapport van GreenWish benadrukt het belang van het waarderen door de overheid van nieuwe initiatieven. Dit is vaak nog belangrijker dan het geven van subsidies. De positieve feedback door de overheid stimuleert en geeft een vorm van legitimering aan het initiatief.³⁸

3.15 Benut vooral de lokale en eigen sociale kracht

Voor middelgrote gemeenten ligt er de uitdaging om optimaal gebruik te maken van de aanwezige sociale kracht in de samenleving. Bijvoorbeeld door het faciliteren van burgerinitiatieven of het stimuleren van sociaal ondernemerschap. In tegenstelling tot grote steden hebben middelgrote steden het voordeel dat zij dichterbij de inwoners staan. De lijnen tussen inwoners en gemeente zijn relatief kort. Dit biedt goede mogelijkheden om de energie die in de gemeente aanwezig is te benutten. Voor middelgrote gemeenten ligt er de uitdaging om optimaal gebruik te maken van de aanwezige sociale kracht in de samenleving. Gemeenten hoeven niet zozeer burgerinitiatieven te stimuleren omdat deze toch vaak al vanzelf ontstaan. Maar ze kunnen de genomen initiatieven wel op verschillende manieren faciliteren. Bijvoorbeeld door mensen, kennis en ervaringen met elkaar te verbinden. Eén van de tips is dat de ge-

---

³⁶ Ruud Dorenbos en Barbara Heebels. *Zzp'ers in middelgrote en plattelandsgemeenten. Analyse en beleidsaanpakken*, Platform31, Den Haag, 2017.

³⁷ L. Pols, H. van Amsterdam, A. Harbers, P. Kronberger, E. Buitelaar, *Menging van wonen en werken*, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag/Bilthoven, 2009. Arjan Harbers en Leo Pols, 'Menging van wonen en werken', in: *Ruimte & Maatschappij*, jrg. 2, nr. 1, blz. 52-65.

³⁸ R. van Noortwijk en C.J. Hugenholtz-Sasse, *De Creatieve Samenleving en de Overheid. Visie van intermediaire organisaties op de rol van de overheid t.a.v. maatschappelijke initiatief*, GreenWish, Utrecht, 2012.

meente een gezicht krijgt: dat dezelfde persoon voor een langere tijd betrokken kan zijn bij een burgerinitiatief.³⁹ Bij het ondersteunen van een burgerinitiatief moet een gemeente maatwerk leveren. Er is niet één juiste aanpak. De werkwijze hangt af van de specifieke situatie en de ambitie die je als gemeente hebt.⁴⁰

3.16 Zorgen voor een stad in balans

De inwoners van de middelgrote steden zijn op allerlei manieren gesegmenteerd en gefragmenteerd. Uit hoofdstuk twee blijkt dat de verschillen tussen, maar ook binnen de steden toenemen. Ook in de middelgrote stad wonen hoog- en laagopgeleiden in gescheiden werelden (soort zoekt soort)⁴¹, leven langs elkaar heen en hebben verschillende beelden van de wereld waarin zij leven. In de verbanden waar mensen elkaar tegenkomen (wonen, werken, onderwijs) is in toenemende mate uitsortering waar te nemen. Dit zet de sociale cohesie onder druk, vergroot de tweedeling, is een motor voor maatschappelijk ongenoegen en ondermijnt de (publieke) instituties. Dit komt samen in het vraagstuk van de inclusieve stad: hoe kunnen middelgrote steden ervoor zorgen dat bepaalde groepen niet buiten boord vallen. Dit vraagt om aandacht voor inwoners die vanwege een zwakke capaciteit tot zelforganisatie niet in staat zijn om met eigen kracht en eigen regie hun sociale problemen op te lossen. Het is verre van zeker of de actoren en de voorzieningen in het sociale domein deze mensen in voldoende mate bereiken en van adequate zorg en ondersteuning voorzien. In de vergrijzende buurten en regio's kan extra aandacht nodig zijn om de "Triple A-voorzieningen" voor ouderen (arts, apotheek, AH) in de buurt bereikbaar te houden. Ook is aandacht nodig voor die inwoners die minder mobiel zijn en die de toegang tot voorzieningen en andere functies dreigen te verliezen.

3.17 Flexibiliteit en adaptiviteit van het bestuur

39

Gelet op de maatschappelijke opgaven waar de middelgrote steden voor gesteld staan, is er een roep om meer flexibiliteit en snelheid van het openbaar bestuur. Er is sprake van nieuwe sturingsvraagstukken en er is meer verscheidenheid nodig in het gemeentebestuur en het gemeentelijke beleid; in taken, interbestuurlijke samenwerking en in democratische vormen. Daarbij kan in de complexe samenleving de snelheid van bestuur juist ook tot vertraging, stagnatie en draagvlakverlies leiden. Dit gebeurt als snel knopen worden doorgesneden, maar tegelijkertijd het probleem dat moet worden aangepakt niet eenduidig is, niet herkend of erkend wordt en er geen set van oplossingen binnen handbereik is die de betrokkenen (stakeholders, burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties) kunnen bevredigen. Door de complexiteit juist te erkennen kan snelheid vergroot worden door aanpassing, co-creatie, verbinding met cruciale anderen, systemen en processen en door 'go-with-the-flow'.⁴² Van het openbaar bestuur wordt het vermogen gevraagd om verschillende repertoires toe te (kunnen) passen, afhankelijk van de situatie en de aard van de problematiek. Dus situationeel maatwerk in plaats van grootschalige standaardpakketten.⁴³ Dit vermogen wordt vaak geduid met de term 'meervoudig organiseren'. Meervoudig

³⁹ Masterclass Midsize NL "De sociale veerkracht van de middelgrote stad" <http://www.platform31.nl/nieuws/de-sociale-veerkracht-van-de-middelgrote-stad>

⁴⁰ Masterclass Midsize NL "Je stad kennen als basis voor het activeren van initiatief" <http://www.platform31.nl/nieuws/je-stad-kennen-als-basis-voor-het-activeren-van-initiatief>

⁴¹ Jessie Bakens, Henri L.F. de Groot, Peter Mulder en Cees-Jan Pen, *Soort zoekt soort. Clustering en sociaal-economische scheidslijnen in Nederland*, Platform31, Den Haag, 2014.

⁴² WRR, *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, Den Haag/Amsterdam, 2013; M. Camps, 'Sturen op de toekomst', in: *ESB*, 7 januari 2014; Geert Teisman, *Publiek management op de grens van chaos en orde*, 2005, blz. 145.

⁴³ Willem van Spijker, Frank van Erkel, Pieter Tops, *Nieuw Publiek Werken*, juli 2016, p. 41.

organiseren betekent dat niet de ene stijl in de plaats komt van de andere, maar dat de overheid meerdere werkwijzen in haar repertoire heeft. Het gaat dus om het beheersen van verschillende stijlen naast elkaar, niet als transitie van het één naar het ander, maar een proces op weg naar variëteit in het repertoire.⁴⁴

Het realiseren van veerkracht en aanpassingsvermogen vraagt om ruimte, experimenten en het mogen mislukken. Daarbij zullen de uitkomsten niet altijd in lijn zijn met de ex-ante doelstellingen van het bestuur en de gedroomde toekomst. Tegelijkertijd dient het aanpassingsproces met voldoende tempo plaats te vinden, blijven 'checks en balances' belangrijk, en blijft doelmatigheid een belangrijke randvoorwaarde. De overheid moet drie rollen goed weten te spelen: haar klassieke rol (kaders stellen, spelregels vaststellen), *new public management* (decentralisatie, deregulering, privatisering) en *new public governance* (netwerksturing, burgers als gelijkwaardige partners, burgers niet als uitvoerders van overheidsbeleid). Vooral de laatste rol vergt een grote cultuuromslag, nieuwe organisatievormen en het definiëren van nieuwe spelregels (ruimte voor frontlijn werkers, wijkteams, ruimte voor zelfbeheer van burgers). De stedelijke professional moet meer antropoloog en dramaturg zijn en minder bedenker van concepten en 'uitroller' van beleid.⁴⁵

3.18 Horizontaal besturen in een netwerk

40 Een toenemend aantal problemen en vraagstukken waarvoor de middelgrote stad zich voor geplaatst ziet – of verantwoordelijk voor wordt gehouden – heeft het karakter van een 'netwerkprobleem'. Een groot aantal partijen is betrokken, met uiteenlopende waarden, visies en belangen, met een fragmentatie van macht en verantwoordelijkheid, zonder dat er één actor is die eigenstandig tot een oplossende interventie kan komen. Veel van het bestaande overheidssturingsinstrumentarium en veel van de ingezette overheidsinterventies passen niet goed meer bij de veranderde omstandigheden waarin het overheidsbeleid moet functioneren. De gemeente moet niet alleen het gesprek aan gaan met andere overheden op verschillende schaalniveaus (gemeenten, regio, provincie of Rijksoverheid) maar ook met andere partijen. Denk bijvoorbeeld aan woningcorporaties, zorginstellingen en kennis- en onderwijsinstellingen, maar ook aan het bedrijfsleven. Naast samenwerking in *triple helix* verband (drie o's: overheid, ondernemers en onderwijs) komt samenwerking in *quadruple helix* verband steeds vaker voor. Hierbij wordt niet alleen het gesprek aangegaan met de drie o's maar ook met het maatschappelijk middenveld zoals actieve en betrokken bewoners, burgerinitiatieven, et cetera. De middelgrote stad staat voor de opgave om verschillende partijen met elkaar te verbinden en het gesprek aan te gaan. Het initiatief om de partijen bij elkaar te brengen kan bij de gemeente vandaan komen, maar de gemeente kan ook op uitnodiging van andere partijen aansluiten.

In de huidige netwerksamenleving zijn de verhoudingen horizontaler: ook maatschappelijke partijen hebben invloed op de aanpak en de uitkomst, en willen (begrijpelijkerwijs) hun belangen daarin weerspiegeld zien. Het is belangrijk dat de gemeente op een gelijkwaardige en horizontale wijze met de andere partijen samenwerkt. De partijen zijn wederzijdse afhankelijk van elkaar en hebben elkaar nodig om interventies te kunnen plegen. Dat betekent, per onderwerp op maat ingezet, een combinatie van regelen op hoofdlijnen, loslaten, kaders stellen en mogelijk ook op punten heel direct interveniëren, bijvoorbeeld door middel van handhaving, facilitering en sanctionering. Een dergelijke veranderde focus

⁴⁴ M. van der Steen, J. Scherpenisse, M. van Twist, *Sedimentatie in sturing; Systeem brengen in netwerkend werken door meervoudig organiseren*, NSOB, 2015, p. 57.

⁴⁵ Frans Soeterbroek, 'Een lichte kijk op de sturing van de stad', in: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Essays Toekomst van de stad*, Den Haag, 2012, blz. 90.

heeft uiteraard implicaties voor de organisatie van de middelgrote stad en gaat gepaard met veranderende competenties. Dat geldt voor het politiek bestuur, maar ook voor de ambtelijke organisatie. Overheden hebben de wijsheid niet in pacht, maar zijn afhankelijk van vele andere actoren en kunnen alleen stappen zetten in co-creatie en coproductie. Daarmee wordt de uitkomst ongewis. Zo kan de burger in nieuwe vormen van burgerparticipatie en burgerinitiatieven wel zaken overnemen, maar zal dat op een andere manier doen dan de wijze waarop de overheid dat tot nu toe heeft gedaan. Elke keer als een bestuurder orde schept door organisaties op te heffen of samen te voegen, ontstaan elders nieuwe hulpstructuren voor interactie en verbinding.⁴⁶

---

⁴⁶ Geert Teisman, *Publiek management op de grens van chaos en orde. Over leidinggeven en organiseren in complexiteit*, Amsterdam, 2005.

4 Naar een eigen strategie

Hoofdstuk twee laat op basis van makkelijk toegankelijke openbare cijfers zien welke middelgrote steden een enigszins vergelijkbare uitgangspositie hebben en met wie zij zich kunnen vergelijken. Het houdt de steden een spiegel voor en laat zien hoe de steden ervoor staan qua demografie, economie en arbeidsmarkt en woon- en leefomgeving. Dit kan verder uitgebouwd en geconcretiseerd worden met een factsheet voor elke middelgrote stad. Hoofdstuk drie schetst de richtinggevende opgaven waar de middelgrote stad uit kan kiezen om de eigen strategie te ontwikkelen. Uit de achttien richtinggevende opgaven dient een logische en realistische set opgaven gekozen te worden die passen bij het eigen profiel van de middelgrote stad, bij zijn geschiedenis en bij de wenselijke ontwikkeling. Daarbij heeft de strategie de meeste kans van slagen als scherp gekozen wordt. Willen uitblinken als zowel 'aantrekkelijke woonstad', 'bloeiende streekstad', 'ondernemende pioniersstad' en 'slimme industriestad'⁴⁷ is een strategie die weinig kans van slagen heeft.

In dit hoofdstuk voegen we de profielen (hoofdstuk 2) en de richtinggevende opgaven (hoofdstuk 3) als vingeroefening samen om een eigen strategie te ontwikkelen. Dit krijgt nog meer betekenis als de middelgrote steden dit zelf, of in samenwerking met elkaar, gaan doen. Bij de ontwikkeling van een eigen strategie is de positie van de stad in de regio bepalend. Steden met een sterke centrumfunctie staan immers voor andere vraagstukken en uitdagingen dan steden die in de nabijheid van een grotere stad liggen. In dit hoofdstuk maken we een onderscheid tussen drie verschillende posities van de middelgrote stad in zijn eigen regionale context.⁴⁸ In paragraaf 4.2 tot en met 4.4 formuleren we bouwstenen of ingrediënten voor beleid die gebruikt kunnen worden bij het vaststellen van een eigen strategie.

42

4.1 Bepaal als middelgrote stad je positie in de regio

Op basis van de positie van de stad in de regio kan grofweg een verdeling gemaakt worden tussen drie typen middelgrote steden. De (reis)afstand tussen nabijgelegen steden en de rol en functie van de steden ten opzichte van elkaar zijn bepalend voor het vaststellen van de positie van de stad in de regio.

Middelgrote steden in de nabijheid van een grotere stad of meerdere steden

Een aantal middelgrote steden liggen in de nabijheid van één of meerdere grotere steden. In de literatuur wordt dan vaak gesproken over een agglomeratieschaduw: steden die in de schaduw van een grotere agglomeratie liggen. Dit heeft een negatieve klank, maar het hoeft niet per definitie een nadeel te zijn om in de schaduw van een grotere stad te liggen. Het biedt namelijk ook voordelen zoals de mogelijkheid om functies te 'lenen' van de grotere stad. De kracht van deze gemeenten zit in het feit dat de inwoners kunnen profiteren van de voordelen van de nabijgelegen stad zonder dat zij met de nadelen van de grote stad te kampen hebben. Daarnaast zijn middelgrote steden die in de nabijheid van een grotere stad liggen vaak aantrekkelijke woonsteden. De inwoners werken in de grotere stad maar wonen liever in een middelgrote of kleine stad.

⁴⁷ De scenario's en denkoefeningen die het magazine *Midsize NL, Het toekomstperspectief van de middelgrote stad* aanreikt.

⁴⁸ Indeling gebaseerd op het afstudeeronderzoek van Niels Gastkemper, *Netwerkracht van middelgrote steden: kwestie van samenwerking. Een exploratief onderzoek naar de invloed van stedelijke ruimtelijke configuratie op het genereren van netwerkracht door regionale samenwerking*, Universiteit Utrecht, Utrecht, 2016.

Middelgrote steden in een polycentrische regio met steden met vergelijkbare omvang

De meeste middelgrote steden maken onderdeel uit van een polycentrische regio met andere gemeenten met een min of meer vergelijkbare omvang. De middelgrote steden hebben een zelfstandige rol en betekenis die duidelijker is dan bij middelgrote steden in de nabijheid van een grote stad. Omdat zij noch in de nabijheid van een grote stad liggen noch een monocentrische rol vervullen in hun regio heeft hun handelingsperspectief specifieke kenmerken. Het *governance* vraagstuk en het formuleren van goede antwoorden op de trends en uitdagingen in gezamenlijkheid met de andere regiogemeenten – zonder dat er één (middel)grote stad evident dominant is – maakt hun positie bijzonder. In een aantal polycentrische stedelijke regio's wordt al langere tijd regionaal samengewerkt. Denk bijvoorbeeld aan de Drechtsteden of aan de Twentse steden. Voor andere middelgrote gemeenten is regionale samenwerking minder vanzelfsprekend en zeker nog een uitdaging. Deze steden staan voor de opgave om het beeld van een complete stad los te laten en zich meer te richten op het ontwikkelen van een aantrekkelijke complete regio.

Monocentrische middelgrote steden in een regio met voornamelijk kleinere gemeenten en kernen

Een aantal middelgrote steden is een monocentrische stad in een regio met voornamelijk kleinere gemeenten. De stad drijft op deze manier op het draagvlak dat zij ontleent aan de regio. Een belangrijk kenmerk is dat deze middelgrote steden een sterke regionale centrumfunctie kennen: ze zijn vaak de centrale stad met een relatief groot verzorgingsgebied. Dit komt omdat er in de directe nabijheid geen andere steden zijn met een vergelijkbare omvang en dus een relatief geïsoleerde ligging kennen.

4.2 Onderdelen van een strategie in de nabijheid van een grotere stad

43

Het ontwikkelen van een eigen strategie als middelgrote stad in de nabijheid van een grotere stad begint met het goed kennen van de eigen sterktes en zwaktes en de eigen positie in de regio en vis-à-vis de grote stad. Het factsheet van de eigen situatie met meer kwantitatieve en kwalitatieve gegevens dan in hoofdstuk 2 zijn behandeld, kan hiervoor dienen. Hieronder bespreken we enkele ingrediënten die een begin kunnen zijn om de eigen strategie van de middelgrote stad te ontwikkelen.

Leen functies van de grote stad

Het hoeft niet per definitie een nadeel te zijn om in de nabijheid van een andere, grotere stad te liggen. Het biedt namelijk mogelijkheden om functies te 'lenen' van de grotere stad. De kracht van deze middelgrote steden zit in het feit dat de inwoners kunnen profiteren van de voordelen van de nabijgelegen stad zonder dat zij met de nadelen van de grote stad te maken hebben. Kortom: de steden hebben wel de lusten, maar dragen niet de lasten; noch financieel noch de agglomeratienadelen. Grote steden hebben dikwijls te maken met typische grootstedelijke problemen, zoals congestie, geluidsoverlast, luchtvervuiling, hogere criminaliteitscijfers en hogere werkloosheid. Deze agglomeratienadelen maakt grotere steden minder aantrekkelijk om in te wonen. In tegenstelling tot veel grotere steden hebben middelgrote steden veel minder met deze problematiek te maken wat de steden tot aantrekkelijke woonsteden maakt. Eén van de belangrijkste redenen waarom mensen wegtrekken uit de grote stad zijn de onbetaalbaarheid en de minder goede en veilige leefomgeving in deze steden. In 2014 en 2015 verlieten meer gezinnen met jonge kinderen de vier grote steden dan in de vijf jaren daarvoor.⁴⁹ Voornamelijk gezinnen met kinderen onder de vier jaar veruilden de stad voor een kleinere gemeente. Uit de cijfers van

⁴⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek 'Meer jonge gezinnen verlaten de stad', gepubliceerd op 9 juni 2016 - <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/23/meer-jonge-gezinnen-verlaten-de-stad>

het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkt dat de jonge gezinnen die wegtrekken uit de grote steden vaak een hoog inkomen hebben. De meeste gezinnen met jonge kinderen die de grote stad verlaten, vestigen zich in een van de omliggende gemeenten. Ter illustratie: vier van de vijf gezinnen die uit Den Haag en Rotterdam verhuizen, blijven in Zuid-Holland wonen. Van de gezinnen die de stad Utrecht verlaten, blijven drie op de vijf in dezelfde provincie wonen. Voor middelgrote gemeenten die in de nabijheid van een grotere stad liggen, biedt de trek uit de stad kansen. Dit geldt voornamelijk voor de steden die in de Randstad zijn gelegen. Om maximaal gebruik te kunnen maken van de voordelen van de nabijgelegen grote stad is het wel van belang dat de verbindingen goed zijn. De middelgrote steden kunnen hun ontwikkelmogelijkheden vergroten als zij de kwaliteit, de variatie van modaliteiten (fiets, trams, lightrail, trein, bus, auto) en de frequentie met moderne verkeers- en vervoerssystemen weten te vergroten. Zie onder andere de richtinggevende 'Goede bereikbaarheid prioriteit' (paragraaf 3.4) en 'Differentiëren en complementeren' (paragraaf 3.13).

Versterk de complementariteit met de grote stad

Middelgrote steden staan voor de uitdaging om zich complementair aan de grotere stad te ontwikkelen. Zie voor verdere inspiratie bij de ontwikkeling van de eigen strategie de richtinggevende opgave 'Versterk specifieke sterktes' (paragraaf 3.12) en 'Differentiëren en complementeren' (paragraaf 3.13). Dit vergt wel een bewuste keuze en strategie om de voorzieningen van de nabijgelegen grote stad niet te dupliceren. Denk hierbij bijvoorbeeld aan onderwijsinstellingen, zorgvoorzieningen, culturele voorzieningen (bibliotheek, theater, bioscopen e.d.), maar ook winkels zoals woningboulevards en bouwmarkten. Dit vergt bestuurlijke daad- en overtuigingskracht. Zo wil elke middelgrote gemeente bijvoorbeeld vaak zijn eigen theater behouden en komen afspraken om tot een zekere spreiding en complementaire specialisatie te komen maar moeizaam tot stand. Voor het aanpassen van de voorzieningen moet de bestuurlijke samenwerking van hoog niveau zijn. Het bewust complementair differentiëren ten opzichte van de grote stad of steden kan aantrekkelijk zijn voor de middelgrote gemeenten. Maar het zoeken van een weloverwogen complementariteit met de grote stad moet dan wel een hoofdbestanddeel van de handelingsstrategie zijn. Door sterk complementair te integreren met de grotere stad of grotere steden ontstaan er meer mogelijkheden voor het creëren van welvaart, het realiseren van agglomeratievoordelen en zijn er meer keuzemogelijkheden voor inwoners en bedrijven.

44

Creëer een aantrekkelijk woon- en leefklimaat

Middelgrote steden in de nabijheid van een grotere stad kenmerken zich vooral als woonsteden. Hun inwoners werken in de nabijgelegen grotere stad maar wonen hier liever niet. Dit is in het voordeel van de middelgrote stad: de stad kan zich (verder) ontwikkelen tot aantrekkelijke woonstad. De richtinggevende opgaven 'Inzetten op quality of life' (paragraaf 3.1) en 'Zorgen voor een passend woningaanbod' (paragraaf 3.2) kunnen leidend zijn voor de nadere uitwerking van de eigen strategie. In typische woonsteden is het aandeel arbeidsplaatsen per duizend inwoners aan de lage kant (zie paragraaf 2.2). De gemeenten moeten voorkomen dat zij niet als slaapsteden worden gezien. Het blijven focussen op de vitale binnenstad (paragraaf 3.3) kan daarom onderdeel zijn van de eigen strategie. Uit recente cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkt dat veel (jonge) gezinnen verhuizen van de grote stad naar de nabijgelegen buurgemeenten. Dit verklaart de sterke bevolkingsgroei van een aantal middelgrote gemeenten. Al is de groei in belangrijke mate afhankelijk van de uitbreidingsmogelijkheden van de gemeenten. Zo zijn in Pijnacker-Nootdorp in de afgelopen jaren veel nieuwbouwlocaties ontwikkeld en hierdoor is het aantal inwoners aanzienlijk gestegen. Terwijl bijvoorbeeld Schiedam, als overloopgebied van Rotterdam, veel minder hard gegroeid is omdat de gemeente hier de ruimte niet voor had. Om een aantrekkelijke woonstad te zijn, is het voor de gemeenten belangrijk om de *quality of life* op hoog niveau

te houden. Bijvoorbeeld door een complementaire verscheidenheid van woon- en leefmilieus aan te bieden ten opzichte van de nabijgelegen grote stad of steden. Vaak kan beter gebruik worden gemaakt van de ruimte, het groen en het water dan in de grote stad. De aandacht voor de *quality of living* dwingt ook tot aandacht voor breedband-ICT, het verbeteren van de bestaande woningvoorraad, en op kleine schaal ook bouwen van grote en hoogwaardige nieuwe woningen.

Voorkom verlies van lokale identiteit

Voor de middelgrote stad in de nabijheid van een grotere stad is nauwe onderlinge afstemming en samenwerking belangrijk. Dit moet echter niet ten koste gaan van het verlies van identiteit van de middelgrote stad. Het versterken van de lokale identiteit is belangrijk om aanspraak te kunnen maken op de lokale kracht aanwezig in de samenleving. Juist in middelgrote steden zijn de lijnen kort en dit biedt mogelijkheden voor (sociaal) ondernemerschap en burgerinitiatieven in de lijn van de richtinggevend opgave 'Faciliteren en stimuleren van ondernemerschap (paragraaf 3.14). Hierbij is het echter van belang dat de inwoners zich verbonden voelen met de middelgrote stad waarin zij wonen (en waarschijnlijk niet werken). De handvatten in de richtinggevende opgaven 'Benut vooral de lokale en eigen sociale kracht' (paragraaf 3.15), 'Zorg voor een stad in balans' (paragraaf 3.16) en 'Horizontaal besturen in een netwerk' (paragraaf 3.18) kunnen behulpzaam zijn bij het uitwerken van de eigen strategie. Juist door de lokale identiteit te versterken kunnen middelgrote steden zich duidelijk profileren en kunnen zij een volwaardige gesprekspartner zijn.

4.3 Onderdelen van een strategie in een polycentrische regio

De meeste middelgrote steden maken onderdeel uit van een polycentrische regio. Een regio met meerdere middelgrote en kleinere steden die enigszins vergelijkbaar zijn in omvang. In deze paragraaf bieden wij handvatten om in een polycentrische regio de eigen strategie verder te ontwikkelen.

45

Zet in op een complete regio (in plaats van een complete stad)

Met name in polycentrische stedelijke regio's bestaat het gevaar dat elke middelgrote gemeente een nagenoeg identiek pallet aan woon- en leefmilieus, kantoren, winkelboulevards en bedrijfsterreinen aan de bewoners en bedrijven wil aanbieden. Door de richtinggevende opgave 'Organiseren van regionale netwerkkracht' (paragraaf 3.5) op te pakken kunnen de steden een gevarieerd regionaal aanbod van functies en voorzieningen aanbieden. Door het aanbod te differentiëren en niet overal dezelfde voorzieningen aan te bieden (duplicatie) kan worden voorkomen dat het aanbod, de kwaliteit en de dienstverlening té middelmatig is (richtinggevend opgave 'Differentiëren en complementeren', paragraaf 3.13). In feite moeten de middelgrote gemeenten er niet langer naar streven om een compleet aanbod van functies en voorzieningen aan te bieden op lokaal niveau, maar moeten zij zich richten op het complete aanbod op regionaal niveau. Hiermee is er voor de bewoners, bedrijven en bezoekers in de regio ook écht iets te kiezen. De afspraken van de middelgrote gemeente met de andere regiogemeenten (wie doet wat) kan er voor zorgen dat de regionale voorzieningen op een hoger kwaliteitsniveau worden aangeboden. Een kwaliteitsniveau dat de afzonderlijke middelgrote steden met deze voorzieningen binnen de eigen gemeentegrenzen niet kunnen realiseren. Het op peil houden van het regionale voorzieningenniveau vraagt om onderlinge afstemming. Niet alleen het aanbod van culturele voorzieningen, zoals musea, theaters, poppodia en bioscopen, kan op elkaar worden afgestemd, maar ook sportvoorzieningen, onderwijsvoorzieningen, het winkelaanbod, bedrijventerreinen et cetera. Op deze manier kan tevens de leegstand van winkels, maar ook bedrijventerreinen en kantoorlocaties, worden teruggedrongen. In samenwerking kunnen de middelgrote steden en regiogemeenten inwoners, organisaties, bedrijven en bezoekers een gevarieerd en complementair pakket aan voorzieningen en diensten aanbieden om te

wonen, te werken, te ondernemen en te recreëren. Hoe beter dit pakket is, des te aantrekkelijker de regio als geheel en hoe beter kansen kunnen worden benut om de sociaaleconomische positie van de regio als geheel te versterken.

Maak regionale afspraken vanuit gedeelde visie of ambitie

Een krachtige regionale samenwerking stelt de grote en kleine gemeenten en andere partners in de regio in staat om de aanwezige kwaliteiten optimaal te benutten en te delen, problemen en kansen gezamenlijk op te pakken en de regio als geheel op een onderscheidende manier op de kaart te zetten. Dat niet elke middelgrote stad in de polycentrische regio hetzelfde doet of hetzelfde in stand probeert te houden, is een belangrijke stap in het versterken van de netwerkkracht. Met duidelijke eigen profielen, eigennigheid en eigenheid is het mogelijk om de complementariteit met andere middelgrote steden te versterken. De richtinggevende opgaven 'Bevorderen culturele integratie en regionale identiteitsvorming' (paragraaf 3.8), 'Differentiëren en complementeren' (paragraaf 3.13), 'Benut vooral de lokale en eigen sociale kracht' (paragraaf 3.15) en 'Horizontaal besturen in en netwerk' (paragraaf 3.18) kunnen de basis zijn voor de eigen strategie. Door samen te investeren in projecten van bovenlokaal belang (bijvoorbeeld op het gebied van infrastructuur), door de overprogrammering samen te schrappen en door de verliezen en gederfde opbrengsten eventueel samen te verevenen, wordt een krachtig samenwerkingssignaal afgegeven om tot een aantrekkelijke stad en regio te komen. Regionale afstemming kan worden vormgegeven in samenwerking met regionale *triple helix* of *quadruple helix* partijen. Het stimuleren van de regionale samenwerking in een regionaal (met als voorbeeld de Drechtstedenraad) kan ook een optie zijn. Om regionale afspraken te maken, is het belangrijk dat de partijen werken vanuit een gedeelde strategische visie. Het is dan eenvoudiger om de visie te vertalen naar een regionale agenda waar concrete afspraken aan kunnen worden verbonden.

46

Gun elkaar successen en vier ze samen

De mate waarin middelgrote steden in een polycentrische stedelijke regio netwerkkracht kunnen organiseren is afhankelijk van de onderlinge gunfactor. De steden moeten elkaar iets gunnen om samen de aantrekkelijkheid van de regio te kunnen versterken. De richtinggevende opgave 'Optimaliseren van de regionale samenwerking' kan een inspiratiebron zijn bij de ontwikkeling van de eigen strategie. Er moet voorkomen worden dat middelgrote gemeenten elkaar op allerlei wijzen beconcurreren om de drie B's: bewoners, bedrijven, bezoekers. De onderlinge gunfactor valt of staat bij het inzichtelijk maken van de voordelen van regionale samenwerking: wat levert het de individuele steden op om in regionaal verband opgaven op te pakken? Nu worden met name de gemeenteraden door de kiezers op de lokale prestaties afgerekend en hebben zij moeite om de regionale inzet te verantwoorden. Ondanks dat er soms veel weerstand kan zijn, is het belangrijk om te blijven investeren in (regionale) institutionele, functionele en culturele samenwerkingsverbanden. Ook al zijn de kosten en baten niet zonder meer evenwichtig over alle partijen verdeeld of zijn de effecten soms moeilijk zichtbaar of laten deze lang op zich wachten, het besef groeit dat regionale samenwerking synergievoordelen oplevert.

Focus op het daily urban system van de inwoners

In de polycentrische stedelijke regio hangen de beleidsterreinen economie, bereikbaarheid, wonen, winkelen, recreëren, arbeidsmarkt, onderwijs, re-integratie, zorg en welzijn sterk samen. De arbeidsmarkt is een regionale markt. Veel werknemers in de middelgrote steden wonen in de omliggende gemeenten en omgekeerd. Goede pendelmogelijkheden in de regio en kriskras verbindingen zijn van belang voor het versterken van de regionale economie en zowel de weg als de openbaar vervoersverbindingen komen steeds meer onder druk te staan. In het onderwijs is hetzelfde te zien. In het *daily urban system*

dat de polycentrische regio ongetwijfeld is, is de samenhang te zien in economische relaties, in de diensten- en sociale infrastructuur, en in de ruimtelijke verbindingen. Juist vanwege die logica van de onderlinge relaties in het *daily urban system* dienen de middelgrote en kleine gemeenten in de polycentrische regio goed samen te werken. Gezamenlijk kan men de jeugdwerkloosheid bestrijden, arbeidsmarktinformatie delen, de sociale werkvoorziening uitvoeren, de beste kantoor- en bedrijfslocaties selecteren et cetera. Een goed handvat voor de analyse is om uit te gaan van het *daily urban system* waarbinnen de inwoners van de middelgrote stad werken, wonen, naar school gaan, recreëren en van voorzieningen gebruik maken. De richtinggevende opgaven 'Focus op het *daily urban system* in de eigen strategie' (paragraaf 3.6), 'Bevorderen culturele integratie en regionale identiteitsvorming' (paragraaf 3.8), 'Verkleinen mismatches op de arbeidsmarkt en betere werking arbeidsmarkt' (paragraaf 3.9) en 'Verbeteren van de vaardigheden van de beroepsbevolking' (paragraaf 3.10) kunnen het vertrekpunt zijn voor de ontwikkeling van de eigen strategie. Vanuit en binnen het *daily urban system* kan de regionale netwerkkracht georganiseerd worden door bijvoorbeeld *Economic Boards* en/of in samenwerking met Regionale Ontwikkelingsmaatschappijen (ROM's).

4.4 Onderdelen van een strategie voor monocentrische steden

In deze paragraaf reiken we enkele handvatten aan voor de ontwikkeling van een eigen strategie voor middelgrote steden in een min of meer monocentrische regio met voornamelijk kleinere gemeenten.

Geef prioriteit aan de vitale centrumfunctie

De vitaliteit van de centrumfunctie van de middelgrote steden in een min of meer monocentrische regio is een belangrijke opgave (zie richtinggevende opgave 'Focus op de vitale binnenstad', paragraaf 3.3). Van oudsher vervullen de steden een belangrijke functie voor de inwoners en bedrijven uit de omliggende gemeenten. Er moet opnieuw worden nagedacht over de functies van de middelgrote stad en de betekenis van de functies voor het vaak krimpende ommeland.⁵⁰ Het komt vaak voor dat de omvang van het regionale verzorgingsgebied wordt overschat. Het gebrek aan draagvlak kan leiden tot het centreren van sommige voorzieningen in de centrale centrumstad. Maar bijvoorbeeld ook tot het samenvoegen van bepaalde voorzieningen zoals een muziekschool, bibliotheek en buurtvereniging in één multifunctioneel gebouw.

In vergelijking met de gemeenten in het ommeland beschikt de monocentrische stad over relatief stedelijke woon- en leefmilieus. Het is belangrijk om deze stedelijke functies te behouden en qua woningaanbod aandacht te besteden aan kleine en goedkope koop- en huurwoningen (voor jongeren en starters), eigen bouw, tijdelijke woningen (ongeveer 10 van de voorraad), aan het herbestemmen van alternatieve milieus (waar nu niet mag worden gewoond) en aan alternatieve woonvormen voor de grotere groep ouderen. Het 'zorgen voor een passend woningaanbod' (paragraaf 3.2) is een belangrijke richtinggevende opgave. De middelgrote stad in een krimpregio dient daarnaast aandacht te besteden aan het schrappen van ontwikkellocaties; het liefst in overleg en samenwerking met de regiogemeenten. Het stoppen met de gebruikelijke woningprogrammering, het afschaffen van de woningcontingenten, het wegbestemmen van capaciteit op uitleglocaties en het omarmen van de nieuwe ladder van duurzame verstedelijking zijn ingrediënten om het overaanbod terug te dringen. Vaak is er sprake van een overschatting van de omvang van het regionale verzorgingsgebied.

⁵⁰ Koos van Dijken. *Verkenning slagkracht krimpend ommeland en groeiende stad*, Platform31, Den Haag, 2015.

Wees bereid om taken te vervullen voor de regiogemeenten

De middelgrote gemeente kan de regionale kracht organiseren en mobiliseren door als vrijwillige centrumgemeente taken over te nemen van de kleinere regiogemeenten. Een voorbeeld is de samenwerking van gemeenten binnen een *Shared Service Center* waarin (ICT-)systemen slim worden gekoppeld en er gebruik wordt gemaakt van gezamenlijke faciliteiten. Op deze manier kan de dienstverlening aan burgers en bedrijven soepeler en efficiënter verlopen en kan er worden bespaard op ICT, huisvesting en personeel. Maar ook in het aanbieden van andere voorzieningen en diensten kan er samen worden opgetrokken, zoals op het gebied van zorg, onderwijs, sport en cultuur. Gezamenlijke dienstverlening en gemeenschappelijke bedrijven of instellingen kunnen voor de samenwerkende gemeenten een win-winsituatie opleveren.

Toon leiderschap

Middelgrote steden beschikken doorgaans over de ambtelijke kwaliteit en capaciteit om de trends en richtinggevende opgaven te doordenken en in gang te zetten. Om deze reden ligt leiderschap in de regio voor de hand. De richtinggevende opgaven 'Organiseren van regionale netwerkkracht' (paragraaf 3.5) en 'Flexibiliteit en adaptiviteit van het bestuur' (paragraaf 3.17) bieden ingrediënten om de eigen strategie wat dit betreft te ontwikkelen. Tegelijkertijd kan een proactieve houding makkelijk tot weerstand en achterdocht leiden bij de omringende kleinere gemeenten. Daarom stellen grotere gemeenten zich niet zelden terughoudend op. Middelgrote steden met een regionale centrumfunctie staan voor de opgave om leiderschap te tonen zonder dat dit verzet van de omliggende gemeenten oplevert. Het is belangrijk dat de kleinere gemeenten zich gehoord en erkend voelen en dat zij het leiderschap van de middelgrote stad zonder al te veel moeite accepteren en hier ook de meerwaarde van in zien. De middelgrote centrumgemeente heeft als taak dat er geen 'afstand' ontstaat met de omliggende regiogemeenten en dat zij zich bewust zijn van hun wederzijdse afhankelijkheid. Binnen de regio kunnen de stad en het ommeland een gezamenlijk regionaal vraagstuk centraal stellen, zoals het versterken van de centrumfunctie, het vergroten van de economische vitaliteit van de regio of het 'vasthouden' van jongeren. Voor deze opgaven moeten de gemeenten (middelgroot en klein) samen optrekken met stakeholders uit de regio: variërend van grote werkgevers tot het lokale MKB en burgerinitiatieven. De middelgrote stad kan proberen om met een duidelijk ontwikkelingsverhaal voor de eigen stad en de regiogemeenten de stakeholders in de regio te mobiliseren om te werken aan een gezamenlijke toekomst.

48

Maak gezamenlijke (prestatie)afspraken

Met het oog op gezamenlijke dienstverlening vanuit de centrumstad, in samenwerking met de omliggende regiogemeenten, zijn onderlinge en duidelijke prestatieafspraken noodzakelijk. Door middel van deze afspraken kan aan kwaliteit, efficiency en effectiviteit worden gewonnen. Deze constructie heeft het voordeel dat de bestuurlijke drukte beperkt kan blijven, omdat geen nieuwe bestuurlijke eenheden (zoals een openbaar lichaam) hoeven te worden gecreëerd. Eén gemeente kan de complexe taken uitvoeren namens het collectief van de samenwerkende gemeenten en daar zorgvuldig verantwoording over afleggen. De centrumstad moet transparant en open zijn in de kosten waarmee de gedelegeerde taken worden uitgevoerd zodat hier geen discussie over ontstaat.

5 Epiloog

Hopelijk inspireert dit rapport middelgrote steden in Nederland om een scherpe eigen strategie te ontwikkelen. Na de gemeenteraadsverkiezingen volgend jaar zal elke middelgrote stad en elk nieuw bestuur zijn positie opnieuw moeten bepalen. Wat zijn onze sterke en zwakke punten en welke uitdagingen komen op ons af? Welke richtinggevende opgaven kunnen wij niet terzijde schuiven en hoe gaan wij de regionale samenwerking vorm en inhoud geven? Mede gezien de ingrijpende transformatieopgaven die op de stad afkomen (economisch, sociaal, energietransitie, klimaat, bestuurlijk) en de verwachte lage economische groei de komende jaren, zijn scherpe keuzes nodig.

Om tot een eigen strategie te komen als middelgrote stad is allereerst nodig dat de uitgangspositie scherp in beeld is. Hoe staat de stad er (relatief) voor? Wat is ons verleden als stad, hoe ontwikkelen wij ons tot nu toe, wat zijn de belangrijke actoren die mede de toekomst van de stad bepalen, de strategie inhoud moeten geven en mede moeten uitvoeren? In hoofdstuk twee is een eerste aanzet gegeven voor het scherp krijgen van het stedelijke profiel. Het is hierbij met name interessant om erachter te komen hoe de stad scoort ten opzichte van de andere middelgrote steden, de vier grootste steden (G4) en het landelijk gemiddelde. Op deze manier kan vastgesteld worden op welke indicatoren de stad bovengemiddeld of onder gemiddeld presteert. Jezelf indringend in de spiegel kijken en jezelf spiegelen aan anderen is hier het startpunt. Elke middelgrote stad kan alleen, of in samenwerking met andere steden, zijn eigen positie scherp benoemen. Door het eigen profiel te spiegelen met andere steden wordt de “foto” scherper en ontstaat een gezamenlijk leertraject om de eigen positie te herkennen. In de vorm van een factsheet zou de “foto” per stad nog indringender gemaakt kunnen worden.

49

In hoofdstuk drie van dit rapport zijn achttien richtinggevende opgaven geformuleerd. In aanvulling op deze algemenere opgaven worden in hoofdstuk vier specifiekere opgaven geformuleerd afhankelijk van de positie van de middelgrote stad in de regio. Deze positie is bepalend voor de ontwikkelstrategie van de middelgrote stad omdat de strategie van een stad in de nabijheid van een grotere stad een andere benadering vraagt dan van een middelgrote stad in een polycentrische regio met steden van min of meer vergelijkbare omvang.

Op basis van de bouwstenen of ingrediënten uit dit rapport kunnen de middelgrote steden zelf, of in interactie met elkaar, bepalen welke uitdagingen en combinatie van richtinggevende opgaven op hun van toepassing zijn. Deze opgaven dienen als inspiratiebron voor de middelgrote steden om inhoud te gaan geven aan hun eigen strategie. Daarnaast zijn ze ook bron voor discussie: zijn de opgaven scherp genoeg gedefinieerd, kunnen de opgaven nog indringender en concreter benoemd worden en welke opgave is op welke stad van toepassing? Steden die gezamenlijk dezelfde richtinggevende opgaven van toepassing achten op hun situatie kunnen vervolgens ook van elkaar leren; hoe kunnen ze op basis van hun eigen uitgangspositie en positie van de stad in de regio een strategie ontwikkelen die past bij de sterke punten van de stad en aansluit bij de bestuurlijke ambities.

Met dit rapport bieden we middelgrote steden een handreiking om een eigen, specifieke strategie uit te werken, om elkaar te helpen bij het spiegelen en om de richtinggevende opgaven gezamenlijk duidelijk te definiëren. Uiteindelijk zal dit de kracht van de middelgrote stad versterken. Want om Koos Janssen, burgemeester van Zeist en voorzitter van het PMG, te parafaseren ‘middelgroot is niet middelmatig’. Zeker niet als een duidelijke eigen strategie ontwikkeld wordt in afstemming met de andere gemeenten in de regio.

Bijlage A: Overzicht van de indicatoren

Variabele	Jaar	Maat	Bron
Bevolkingsomvang	2015	absoluut	CBS
Bevolkingsgroei	2000-2015		CBS
Bevolkingsmutatie: natuurlijk (geboorte/sterfte)	2013	per 1000 inwoners	CBS
Bevolkingsmutatie: migratiesaldo	2013	per 1000 inwoners	CBS
Leeftijdscategorieën	2015		CBS
Werkgelegenheidsgroei	2001-2015		LISA
Arbeitsplaatsen	2013	per 1000 inwoners	CBS
Economische sectorstructuur			
A Landbouw, bosbouw en visserij	2013	totale werkgelegenheid	CBS
B-F Nijverheid en energie	2013	totale werkgelegenheid	CBS
G-N Commerciële dienstverlening	2013	totale werkgelegenheid	CBS
O-U Niet-commerciële dienstverlening	2013	totale werkgelegenheid	CBS
Werkloosheid			
Onderwijsniveau (laag/midden/hoog)	2014	beroepsbevolking	CBS
Werkloosheid	2014	potentiële beroepsbevolking	CBS
Bruto arbeidsparticipatie	2014	potentiële beroepsbevolking	CBS
WOZ-waarde (gemiddelde woningwaarde)	2014	x €1000	CBS
Woningvoorraad (koop, particulieren en sociale huur)	2014		Lokale Monitor Wonen
Centrumfunctie	2013	schaal 1 tot 4 (1= geen/4 = sterk)	BZK
Omgevingsadressendichtheid	2016	per km ²	CBS

Bijlage B: Ranglijsten gemeenten

Bevolkingsomvang

Gemeente	Bevolkingsomvang	Gemeente	Bevolkingsomvang
Dordrecht	118.899	Barneveld	54.703
Ede	111.575	Heerhugowaard	53.554
Emmen	107.775	Kampen	51.432
Leeuwarden	107.691	Pijnacker-Nootdorp	51.203
Alphen aan den Rijn	107.396	Woerden	50.631
Alkmaar	107.106	Utrechtse Heuvelrug	48.183
Delft	101.030	Waalwijk	46.713
Venlo	100.536	Kerkrade	46.524
Deventer	98.540	Harderwijk	45.776
Sittard-Geleen	93.724	Soest	45.454
Oss	89.799	Ridderkerk	45.149
Helmond	89.718	Vlissingen	44.485
Heerlen	87.500	Veldhoven	44.166
Hengelo	81.059	Peel en Maas	43.448
Roosendaal	76.874	Venray	43.202
Schiedam	76.869	De Ronde Venen	42.588
Lelystad	76.418	Etten-Leur	42.503
Leidschendam-Voorburg	73.979	De Bilt	42.169
Almelo	72.291	Tiel	41.590
Gouda	71.105	Nijkerk	40.870
Velsen	67.166	Oldambt	38.420
Bergen op Zoom	66.320	Rijssen-Holten	37.830
Veenendaal	63.440	Coevorden	35.535
Zeist	61.641	Gorinchem	35.338
Nieuwegein	61.264	Lochem	33.244
Roermond	57.005	Papendrecht	32.188
Doetinchem	56.484	Valkenswaard	30.234
Den Helder	56.483	Winterswijk	28.977
Hoogeveen	54.860		
Nederland	16.900.726		
G4	2.294.441		

Bevolkingsgroei 2000-2015

Gemeente	Bevolkingsgroei	Gemeente	Bevolkingsgroei
Pijnacker-Nootdorp	56,2	Alkmaar	2,9
De Ronde Venen	24,5	Alphen aan den Rijn	2,9
Lelystad	21,1	Soest	2,7
Heerhugowaard	21,0	Zeist	2,7
Leeuwarden	15,5	Lochem	2,4
Harderwijk	15,2	Roosendaal	2,3
Etten-Leur	14,8	Coevorden	2,1
Barneveld	14,6	Bergen op Zoom	1,9
Venray	14,1	Venlo	1,8
Nijkerk	12,5	Emmen	1,7
Helmond	12,0	Schiedam	1,7
Oss	10,9	Hengelo	1,6
Deventer	10,5	Winterswijk	1,5
Woerden	9,9	Velsen	0,9
Ede	9,7	Vlissingen	0,3
Almelo	9,1	De Bilt	-0,1
Tiel	8,5	Dordrecht	-0,8
Papendrecht	8,4	Gouda	-1,1
Kampen	8,2	Utrechtse Heuvelrug	-1,2
Rijssen-Holten	7,9	Leidschendam-Voorburg	-2,6
Roermond	6,5	Valkenswaard	-2,8
Veenendaal	6,0	Nieuwegein	-2,9
Doetinchem	5,3	Oldambt	-3,6
Gorinchem	5,2	Ridderkerk	-3,6
Veldhoven	5,1	Sittard-Geleen	-4,8
Delft	5,1	Den Helder	-5,0
Hoogeveen	3,9	Heerlen	-8,0
Peel en Maas	3,2	Kerkrade	-9,6
Waalwijk	3,0		
Midsize NL	5,6		
G4	15,9		
NL	6,5		

Bevolkingsmutaties

Gemeente	Natuurlijke aanwas	Migratiesaldo	Gemeente	Natuurlijke aanwas	Migratiesaldo
Barneveld	7,5	-0,4	Hengelo (O.)	1,1	-0,7
Kampen	6,3	-2,6	Waalwijk	1,0	0,9
Pijnacker-Nootdorp	5,6	6,8	Venlo	0,8	3,3
Heerhugowaard	5,2	2,8	Almelo	0,8	-2,9
Rijssen-Holten	5,1	-3,4	Bergen op Zoom	0,7	1,9
Nijkerk	5,0	2,6	Hoogeveen	0,7	-4,1
Veenendaal	5,0	-0,8	Roermond	0,1	5,3
Nieuwegein	4,3	-2,3	Roosendaal	0,0	-0,8
Lelystad	4,1	2,0	De Ronde Venen	-0,1	-4,6
Woerden	4,1	0,7	Peel en Maas	-0,2	0,9
Ede	3,9	3,8	Doetinchem	-0,4	-0,4
Harderwijk	3,8	-1,0	Ridderkerk	-0,4	-1,0
Helmond	3,5	0,0	Zeist	-0,6	-0,8
Gouda	3,4	-2,3	Winterswijk	-0,7	0,2
Alphen aan den Rijn	3,4	-2,5	Velsen	-0,8	3,2
Veldhoven	3,1	-0,7	Den Helder	-0,8	-4,7
Alkmaar	2,9	1,7	Soest	-1,0	1,4
Tiel	2,8	-1,2	Coevorden	-1,8	4,8
Papendrecht	2,7	-1,4	Emmen	-2,0	0,1
Deventer	2,5	-1,5	Heerlen	-2,5	0,4
Venray	2,3	0,4	Vlissingen	-2,7	7,2
Delft	2,2	13,3	Oldambt	-2,9	-1,2
Leidschendam-Voorburg	2,1	9,2	Sittard-Geleen	-3,1	-1,4
Dordrecht	2,1	-0,1	Valkenswaard	-3,2	-4,9
Gorinchem	1,9	2,4	De Bilt	-4,6	4,6
Leeuwarden	1,8	2,2	Lochem	-4,9	3,5
Schiedam	1,3	6,3	Utrechtse Heuvelrug	-5,3	2,6
Oss	1,3	0,8	Kerkrade	-5,6	-1,4
Etten-Leur	1,3	0,5			
Midsized NL	1,1	0,8			

Leeftijdsopbouw (1/2)

Gemeente	Leeftijd < 25	Leeftijd 25-45	Leeftijd 45-65	Leeftijd >65
Heerhugowaard	30,8	26,9	26,3	16,1
Lelystad	30,7	26,7	27,9	14,8
Oss	28,1	24,3	29,4	18,1
Roosendaal	27,2	23,5	29,5	19,6
Emmen	26,8	22,7	29,9	20,5
Hoogeveen	29	24,1	27	19,9
Doetinchem	27,7	23,5	29,9	19,1
Kampen	32,8	25,8	25,5	15,9
Venlo	26,3	24,2	29,9	19,7
Veenendaal	31,8	25,5	26,4	16,3
Alkmaar	27,4	26,8	28,5	17,3
Sittard-Geleen	24,3	22,6	31,8	21,3
Almelo	29,1	25,1	27,7	18,2
Dordrecht	28,6	26	28	17,4
Vlissingen	26,5	23,9	27,9	21,7
Deventer	29,3	26,9	27,2	16,5
Bergen op Zoom	26,8	23,8	29,9	19,6
Tiel	30	25,5	28,5	16
Den Helder	26,4	23,4	30,1	20,1
Helmond	29,7	26,5	28	15,7
Hengelo (O.)	28,6	25,1	28	18,3
Kerkrade	22	21,9	33,1	23
Roermond	25,9	25,3	29,7	19,1
Gouda	29,9	25	27,8	17,4
Leeuwarden	31,3	26,5	25,6	16,6
Heerlen	23,9	24	31,1	21,1
Gorinchem	28,8	26	27,6	17,5
Rijssen-Holten	34	23,8	24,9	17,3
Coevorden	26,6	20,9	30,8	21,7
Winterswijk	27,2	21,9	29,9	21
Veldhoven	26,9	23,3	30,1	19,8
Woerden	30,6	24,4	28,2	16,9
Ede	32,5	24	26,7	16,9
Etten-Leur	27,9	25,2	28,8	18,1
Barneveld	36	23,7	24,6	15,6

Gemeente	Leeftijd < 25	Leeftijd 25-45	Leeftijd 45-65	Leeftijd >65
Venray	27,9	22,9	30,8	18,4
Alphen aan den Rijn	29,4	25	28,5	17
Oldambt	25	21,3	31,2	22,4
Valkenswaard	24,4	21,2	30,9	23,6
Soest	27,9	21,2	29,4	21,4
Nieuwegein	27,4	25,5	30	17,2
Harderwijk	30,3	26,6	26,8	16,5
Waalwijk	26,8	24,8	29	19,6
Velsen	28,3	22,1	30,4	19,2
Leidschendam-Voorburg	25,7	24,4	28	22
Zeist	29,5	23	27,5	20
Schiedam	28,6	27,3	27,3	16,8
Delft	32,8	28,4	23,9	14,8
Peel en Maas	27	22,2	31,4	19,3
Nijkerk	31,2	24,2	27,3	17,4
Lochem	25,1	17,8	31,5	25,5
Papendrecht	28,5	23,4	27,7	20,4
Utrechtse Heuvelrug	27,6	19	30,1	23,4
De Ronde Venen	28,7	20,8	31,6	18,9
De Bilt	27,6	19,2	30	23,2
Ridderkerk	25,8	21,7	29	23,5
Pijnacker-Nootdorp	33,9	24,6	27,9	13,7
Midsize NL	28,4	24,0	28,7	18,9
G4	30,5	33,2	23,7	12,7
NL	29,0	25,1	28,1	17,8

Werkgelegenheidsgroei 2001-2015

Gemeente	Werkgelegenheids- groei	Gemeente	Werkgelegenheids- groei
Veldhoven	45,9	Deventer	0,8
Pijnacker-Nootdorp	24,8	Almelo	0,6
Lelystad	22,7	Peel en Maas	-0,6
Harderwijk	18,5	Emmen	-0,9
Kampen	16,5	Doetinchem	-0,9
Alkmaar	15,6	Alphen aan den Rijn	-1,1
Tiel	15,0	Leeuwarden	-1,8
Etten-Leur	14,4	Roosendaal	-2,0
Barneveld	14,0	Gouda	-2,2
Heerhugowaard	13,7	Coevorden	-2,6
Nijkerk	12,6	Lochem	-2,8
Rijssen-Holt	12,4	Zeist	-2,9
Ede	9,8	Heerlen	-3,0
Waalwijk	8,3	Venlo	-3,5
Helmond	8,0	Winterswijk	-4,1
Ridderkerk	7,6	Vlissingen	-5,5
Hoogeveen	6,5	Gorinchem	-6,1
Schiedam	6,4	Oss	-6,7
De Ronde Venen	6,2	Dordrecht	-7,3
Hengelo	5,2	Nieuwegein	-7,6
Utrechtse Heuvelrug	4,2	Woerden	-7,6
Venray	4,1	Bergen op Zoom	-9,3
De Bilt	3,6	Veenendaal	-9,4
Roermond	2,4	Valkenswaard	-10,7
Velsen	2,1	Sittard-Geleen	-13,1
Delft	2,0	Kerkrade	-15,5
Den Helder	1,9	Soest	-16,4
Oldambt	1,7	Leidschendam-Voorburg	-26,5
Papendrecht	1,3		
Midsize NL	2,4		
G4	16,9		
Nederland	7,9		

Arbeidsplaatsen per duizend inwoners

Gemeente	Arbeidsplaatsen	Gemeente	Arbeidsplaatsen
Nieuwegein	682	Ede	461
Leeuwarden	659	Lelystad	453
Venray	657	Bergen op Zoom	447
Gorinchem	650	Dordrecht	445
Heerlen	627	Papendrecht	437
Roermond	615	Veenendaal	437
Venlo	594	Utrechtse Heuvelrug	435
Almelo	585	Nijkerk	430
Hoogeveen	573	Alphen aan den Rijn	429
Veldhoven	571	Schiedam	421
Zeist	567	Ridderkerk	421
Tiel	566	Heerhugowaard	413
Alkmaar	565	Emmen	409
Doetinchem	564	Oss	408
Waalwijk	556	Winterswijk	400
Hengelo (O.)	542	De Bilt	389
Gouda	540	Vlissingen	378
Barneveld	529	Kampen	373
Delft	521	Valkenswaard	364
Sittard-Geleen	521	Peel en Maas	351
Harderwijk	519	Soest	334
Den Helder	512	Oldambt	332
Etten-Leur	511	Lochem	320
Roosendaal	508	De Ronde Venen	311
Deventer	505	Kerkrade	300
Helmond	493	Coevorden	285
Woerden	489	Leidschendam-Voorburg	267
Velsen	488	Pijnacker-Nootdorp	262
Rijssen-Holten	470		
Midsize NL	472		
G4	633		
NL	459		

Economische sectorstructuur (1/2)

Gemeente	Landbouw, bosbouw en visserij	Nijverheid en energie	Commerciële dienstverlening	Niet-commerciële dienstverlening
Ridderkerk	1	17	59	23
Nijkerk	1	23	58	18
Valkenswaard	1	17	58	24
Veenendaal	0	21	57	22
De Ronde Venen	2	19	57	22
Venray	3	16	57	24
Nieuwegein	0	8	56	36
Waalwijk	1	22	55	22
Helmond	0	20	54	26
Roosendaal	1	16	52	31
Alphen aan den Rijn	1	12	52	35
Rijssen-Holtén	0	29	51	20
Woerden	1	16	51	32
Pijnacker-Nootdorp	8	12	51	29
Alkmaar	0	10	51	39
Schiedam	0	20	50	30
Barneveld	1	17	50	32
Soest	0	12	50	38
Coevorden	1	22	49	28
Venlo	3	20	48	29
Vlissingen	0	17	48	35
Tiel	1	13	48	38
Etten-Leur	2	26	47	25
Ede	1	16	47	36
Deventer	2	16	47	35
Kerkrade	0	22	46	32
Dordrecht	0	16	46	38
Delft	0	10	46	44
Leidschendam-Voorburg	0	7	46	47
Roermond	0	19	45	36
Lochem	2	19	45	34
Gouda	0	15	45	40
Heerlen	0	11	45	44
Lelystad	0	10	45	45

Gemeente	Landbouw, bosbouw en visserij	Nijverheid en energie	Commerciële dienstverlening	Niet-commerciële dienstverlening
Zeist	0	6	45	49
Oss	1	30	44	25
Gorinchem	0	19	44	37
Emmen	2	23	43	32
Sittard-Geleen	0	22	43	35
Doetinchem	0	17	43	40
Leeuwarden	0	9	43	48
De Bilt	0	6	43	51
Papendrecht	0	39	42	19
Hengelo	0	24	42	34
Hoogeveen	1	16	42	41
Harderwijk	0	15	42	43
Almelo	0	22	41	37
Peel en Maas	12	19	41	28
Heerhugowaard	4	18	41	37
Bergen op Zoom	0	23	40	37
Winterswijk	2	23	40	35
Kampen	5	18	40	37
Velsen	0	40	37	23
Oldambt	1	19	36	44
Utrechtse Heuvelrug	1	5	32	62
Veldhoven	0	33	31	36
Den Helder	1	8	30	61
Midsize NL	1	18	46	35
G4	0	7	54	39
NL	1	15	50	34

Opleidingsniveau (1/2)

Gemeente	Onderwijs laag	Onderwijs middel	Onderwijs hoog
Leidschendam-Voorburg	15	40	45
Zeist	19	36	45
Lochem	19	38	44
Utrechtse Heuvelrug	17	39	43
De Bilt	19	38	43
Delft	19	39	43
Alkmaar	18	42	40
Pijnacker-Nootdorp	21	39	39
Soest	22	39	39
Deventer	21	41	38
Woerden	19	44	37
Gouda	26	37	37
Ede	22	41	36
Leeuwarden	19	46	35
Sittard-Geleen	22	44	34
Hengelo	21	45	33
Veldhoven	25	42	33
Dordrecht	23	44	33
Alphen aan den Rijn	22	45	33
Nieuwegein	24	44	32
Heerhugowaard	21	46	32
Etten-Leur	23	45	32
Roosendaal	28	40	32
Roermond	24	45	31
Doetinchem	24	45	31
Velsen	25	44	31
De Ronde Venen	26	43	30
Venray	22	48	30
Harderwijk	25	46	29
Venlo	26	45	29
Nijkerk	24	48	29
Gorinchem	22	50	28
Veenendaal	27	45	27
Bergen op Zoom	26	47	27
Heerlen	24	49	27

Gemeente	Onderwijs laag	Onderwijs middel	Onderwijs hoog
Helmond	26	47	27
Lelystad	23	50	27
Oss	27	47	27
Rijssen-Holten	26	47	26
Vlissingen	26	48	26
Papendrecht	24	50	26
Ridderkerk	30	44	26
Almelo	26	49	26
Den Helder	25	50	25
Waalwijk	29	46	25
Valkenswaard	29	47	24
Kampen	27	50	23
Kerkrade	27	50	23
Tiel	32	45	23
Schiedam	32	45	23
Coevorden	28	50	22
Barneveld	30	48	22
Winterswijk	29	49	22
Peel en Maas	29	50	21
Emmen	28	53	19
Hoogeveen	30	52	18
Oldambt	33	50	17
Midsized NL	24	46	30
G4	18	34	47
NL	23	43	34

Bruto arbeidsparticipatie

Gemeente	Arbeidsparticipatie	Gemeente	Arbeidsparticipatie
Kerkrade	62,4	Valkenswaard	69,7
Heerlen	63,2	Ridderkerk	69,7
Oldambt	64,0	Waalwijk	70,0
Sittard-Geleen	64,1	Alkmaar	70,1
Almelo	65,7	Oss	70,4
Emmen	66,3	Doetinchem	70,5
Roermond	66,9	Gorinchem	70,6
Venlo	67,1	Venray	70,7
Delft	67,7	Papendrecht	70,8
Lelystad	67,8	Nieuwegein	71,1
Den Helder	67,8	Ede	71,1
Coevorden	67,8	Etten-Leur	71,6
Vlissingen	67,9	Gouda	71,7
Lochem	68,1	Velsen	71,7
Roosendaal	68,3	Veldhoven	71,7
Schiedam	68,4	Nijkerk	71,7
Helmond	68,5	De Ronde Venen	71,7
Utrechtse Heuvelrug	68,5	Heerhugowaard	71,8
Dordrecht	68,9	Harderwijk	71,8
Soest	68,9	Deventer	72,0
Zeist	69,0	Veenendaal	72,0
Hoogeveen	69,1	Peel en Maas	72,1
Bergen op Zoom	69,2	Kampen	72,4
Winterswijk	69,2	Rijssen-Holten	72,4
Leeuwarden	69,5	Barneveld	72,4
Tiel	69,5	Alphen aan den Rijn	72,5
Hengelo (O.)	69,5	Woerden	72,5
Leidschendam-Voorburg	69,5	Pijnacker-Nootdorp	75,5
De Bilt	69,6		
Midsized NL	69,6		
G4	69,9		
NL	70,1		

Werkloosheidspercentage

Gemeente	Werkloosheidspercentage	Gemeente	Werkloosheidspercentage
Lelystad	10,1	Doetinchem	7,1
Almelo	9,9	Winterswijk	7,0
Leeuwarden	9,8	Etten-Leur	6,9
Schiedam	9,6	Ridderkerk	6,9
Heerlen	9,5	Soest	6,8
Kerkrade	9,1	Vlissingen	6,8
Helmond	9,0	Lochem	6,8
Oldambt	8,7	Heerhugowaard	6,7
Delft	8,6	Venray	6,7
Dordrecht	8,4	Zeist	6,6
Venlo	8,4	Nieuwegein	6,6
Emmen	8,2	Harderwijk	6,6
Hoogeveen	8,1	Waalwijk	6,6
Oss	8,0	Ede	6,6
Tiel	8,0	Kampen	6,5
Deventer	7,9	Velsen	6,3
Hengelo (O.)	7,8	Veldhoven	6,1
Den Helder	7,7	Rijssen-Holtten	6,1
Gouda	7,7	Peel en Maas	6,0
Roosendaal	7,7	Alphen aan den Rijn	5,9
Sittard-Geleen	7,5	De Bilt	5,9
Gorinchem	7,4	Nijkerk	5,8
Bergen op Zoom	7,4	Papendrecht	5,8
Coevorden	7,4	Barneveld	5,7
Roermond	7,3	De Ronde Venen	5,7
Valkenswaard	7,3	Utrechtse Heuvelrug	5,6
Veenendaal	7,2	Woerden	5,6
Leidschendam-Voorburg	7,2	Pijnacker-Nootdorp	5,4
Alkmaar	7,1		
Midsize NL	7,3		
G4	9,9		
Nederland	7,4		

WOZ-waarde

Gemeente	WOZ-waarde	Gemeente	WOZ-waarde
De Bilt	338	Bergen op Zoom	195
Utrechtse Heuvelrug	305	Tiel	195
Zeist	301	Doetinchem	194
De Ronde Venen	300	Gorinchem	194
Lochem	282	Ridderkerk	194
Barneveld	279	Coevorden	191
Soest	273	Deventer	191
Pijnacker-Nootdorp	268	Papendrecht	190
Nijkerk	263	Gouda	182
Veldhoven	254	Alkmaar	181
Woerden	251	Delft	181
Valkenswaard	244	Winterswijk	180
Ede	233	Venlo	177
Leidschendam-Voorburg	232	Roermond	174
Peel en Maas	229	Hengelo	168
Etten-Leur	224	Lelystad	165
Velsen	222	Hoogeveen	164
Alphen aan den Rijn	220	Dordrecht	159
Rijssen-Holten	220	Sittard-Geleen	157
Waalwijk	218	Almelo	156
Harderwijk	215	Emmen	156
Oss	213	Vlissingen	153
Venray	213	Den Helder	147
Veenendaal	210	Schiedam	142
Helmond	206	Leeuwarden	135
Nieuwegein	206	Oldambt	133
Roosendaal	204	Kerkrade	130
Heerhugowaard	203	Heerlen	123
Kampen	197		
Midsize NL	206		
G4	198		
NL	211		

Woningvoorraad (1/2)

Gemeente	Koop	Particulieren huur	Sociale huur
Alkmaar	59	11	31
Almelo	55	9	36
Alphen aan den Rijn	62	11	27
Barneveld	67	14	20
Bergen op Zoom	57	11	33
Coevorden	69	7	24
De Bilt	58	16	26
De Ronde Venen	63	12	25
Delft	38	15	47
Den Helder	53	8	39
Deventer	57	12	31
Doetinchem	60	12	28
Dordrecht	56	13	31
Ede	64	15	21
Emmen	61	11	28
Etten-Leur	63	9	28
Gorinchem	46	10	44
Gouda	55	14	32
Harderwijk	57	15	28
Heerhugowaard	69	8	22
Heerlen	47	16	37
Helmond	53	9	38
Hengelo	55	11	35
Hoogeveen	61	8	31
Kampen	60	14	26
Kerkrade	54	15	31
Leeuwarden	49	18	33
Leidschendam-Voorburg	55	20	26
Lelystad	62	10	28
Lochem	70	10	20
Nieuwegein	58	10	32
Nijkerk	66	10	24
Oldambt	62	11	27
Oss	63	9	28
Papendrecht	63	7	30
Peel en Maas	72	7	21
Pijnacker-Nootdorp	69	11	20
Ridderkerk	52	8	40
Rijssen-Holten	70	8	22
Roermond	54	13	33

Gemeente	Koop	Particulieren huur	Sociale huur
Roosendaal	63	9	29
Schiedam	49	16	35
Sittard-Geleen	58	12	29
Soest	59	18	23
Tiel	54	9	37
Utrechtse Heuvelrug	62	16	22
Valkenswaard	60	10	30
Veenendaal	58	8	34
Veldhoven	67	8	25
Velsen	53	12	35
Venlo	59	12	29
Venray	63	10	27
Vlissingen	56	13	32
Waalwijk	57	11	32
Winterswijk	68	14	18
Woerden	67	9	24
Zeist	51	16	34
Midsize NL	59	12	29
G4	38	24	38
NL	64	11	25

Omgevingsadressendichtheid

Gemeente	Dichtheid	Gemeente	Dichtheid
Delft	3472	Roermond	1501
Schiedam	3269	Harderwijk	1495
Leidschendam-Voorburg	2839	Sittard-Geleen	1475
Dordrecht	2520	Soest	1458
Gouda	2458	Ede	1451
Alkmaar	2218	Pijnacker-Nootdorp	1436
Leeuwarden	2209	Valkenswaard	1433
Veenendaal	2125	Tiel	1409
Vlissingen	1895	Kampen	1406
Nieuwegein	1892	Lelystad	1355
Papendrecht	1892	Oss	1346
Hengelo (O.)	1812	Woerden	1325
Velsen	1811	Waalwijk	1258
Bergen op Zoom	1789	De Bilt	1234
Heerlen	1784	Winterswijk	1176
Kerkrade	1745	Hoogeveen	1168
Alphen aan den Rijn	1739	Doetinchem	1115
Helmond	1725	Rijssen-Holten	1081
Deventer	1724	Nijkerk	1066
Gorinchem	1710	Venray	1001
Ridderkerk	1705	De Ronde Venen	850
Den Helder	1701	Emmen	842
Roosendaal	1694	Oldambt	835
Heerhugowaard	1676	Barneveld	810
Veldhoven	1665	Utrechtse Heuvelrug	760
Etten-Leur	1638	Lochem	595
Venlo	1605	Peel en Maas	564
Almelo	1554	Coevorden	491
Zeist	1553		
Midsize NL	1568		
G4	4530		
NL	1081		

Centrumfunctie

Gemeente	Centrumfunctie	Gemeente	Centrumfunctie
Lelystad	4	Delft	3
Almelo	4	Coevorden	3
Leeuwarden	4	Valkenswaard	3
Heerlen	4	Leidschendam-Voorburg	3
Kerkrade	4	Winterswijk	3
Helmond	4	Etten-Leur	3
Dordrecht	4	Soest	3
Venlo	4	Venray	3
Emmen	4	Zeist	3
Hoogeveen	4	Nieuwegein	3
Oss	4	Harderwijk	3
Tiel	4	Waalwijk	3
Deventer	4	Ede	3
Hengelo (O.)	4	Velsen	3
Den Helder	4	Veldhoven	3
Gouda	4	Rijssen-Holten	3
Roosendaal	4	Alphen aan den Rijn	3
Sittard-Geleen	4	Barneveld	3
Gorinchem	4	Woerden	3
Bergen op Zoom	4	Ridderkerk	2
Roermond	4	Lochem	2
Veenendaal	4	Peel en Maas	2
Alkmaar	4	De Bilt	2
Doetinchem	4	Nijkerk	2
Vlissingen	4	Papendrecht	2
Heerhugowaard	4	De Ronde Venen	2
Kampen	4	Utrechtse Heuvelrug	2
Schiedam	3	Pijnacker-Nootdorp	1
Oldambt	3		

